

નિષ્ઠા

વર્ષ : 22 * અંક : 5 * ફેબ્રુઆરી 2020 * ક્રિ. ₹ 15

એક હિંદુ અંધ લિક્ષુક પોતાની ભીખમાંથી વધેલા પૈસાનું મહાત્મા ગાંધીને મુસ્લિમ રાહત ફેંડ માટે દાન આપતો હતો. કયારેક ઉપવાસ કરીને પણ પૂરા પૈસા દાનમાં આપી દેતો.

‘મેરે રામ મુજે કબ દરશાન દેંગે’ એવું એ સતત રટણ કરતો હતો. પટણામાં ડો. સૈયદ મહેમૂદ સાહેબના બંગલાની બહાર ગાંધીજીને દાન આપવાની સાથે વંદન કરતો અંધ લિક્ષુક
□ તસવીરો : જગાન મહેતા □

બિપિન જમુભાઈ ભંડલિભિત પુસ્તક ‘બે હાથની મથામજા’નું વિમોચન,
અચ. એસ. પટેલ (પૂર્વ મ્યુનિસિપલ કમિશનર, વડોદરા), કુમારપાળ દેસાઈ, કિરીટ દૂધાત,
નિધિ તિવારી, કિરીટ અધ્યર્થુ, બિપિનભાઈ ભંડ, પ્રીતિ શાહ અને રેખાબહેન ભંડ

પ્રસિદ્ધ તસવીરકાર શ્રી જગન મહેતાની તસવીરોના પ્રદર્શનમાં સુધીર ચંદ્રને તસવીરોની
ઓળખ આપતા ઉપેન મહેતા

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તત્ત્વી કુમારપાળ દેસાઈ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાઈની બાજુઓ, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી.૧૨, બંસોધાર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ગ્રાશ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ટ્રાફિક અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલવું.

વિશ્વાષ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અહીં પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લોખની છે.]

ટેકનોલોજી નામે કારાગાર

તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયેલા એક અહેવાલ મુજબ બંધનાવસ્થામાં સસ્તન પ્રાણીઓની આવરદા તેમના કુદરતી વાતાવરણમાં ઊછરેલા ભાંડુઓ કરતાં વધુ હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો પ્રાણીસંગ્રહાલયમાં કેદ પ્રાણીઓની આવરદા જંગલમાં મુક્ત રીતે વિચરતાં પ્રાણીઓની આવરદા કરતાં વધુ હોય છે. જર્મનીના સાયન્ટિફિક રિપોર્ટર (ઓન-લાઈન) સામયિકના અહેવાલ પ્રમાણે ૮૦ ટકાથી વધારે સસ્તન માંસાહારી પ્રાણીઓની પ્રજ્ઞતિઓ બંધનાવસ્થામાં લાંબું જીવે છે. જોકે આ અસર ટૂંકા આયુષ્યવાળાં અને ઉંચા મૃત્યુદરવાળાં નાનાં પ્રાણીઓમાં વધુ નજરે ચેડે છે. કુદરતી રીતે જ લાંબા આયુષ્યવાળાં અને નીચા મૃત્યુદરવાળાં પ્રાણીઓ પર બંધનાવસ્થાની અસર ઓછી જણાય છે. કેદ પ્રાણીઓની વધુ આવરદાનું રહસ્ય શું ?

પ્રાણીઓ માટેની જેલ એટલે પ્રાણીસંગ્રહાલય. અલબત્ત, નાણ થતી પ્રજ્ઞતિને ટકાવી રાખવાનું આ આશામંદિર પણ છે. પરંતુ જેલ એટલે જેલ. ઘરમાં રાખેલાં પાલતુ પ્રાણીઓ માટે આપણું ઘર પણ જેલ સમાન જ છે. હા, કુદરતી વાતાવરણ અથવા તો જંગલ પણ સ્વર્ગ નથી. જંગલમાં ખોરાક, પાણી, રહેઠાણ માટેની જગ્યા જેવી પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની પણ મર્યાદા હોય છે. આપણે અવારનવાર સમાચાર સાંભળીએ છીએ કે ગીરના જંગલમાંથી સિંહ અને દીપડા ગામમાં ઘૂસી આવ્યા. પ્રાણીઓ માનવ-વસ્તીમાં આવી જાય છે, કારણ કે તેમની જરૂરિયાતો જંગલમાં સચ્ચવાતી નથી. કુદરતી વાતાવરણમાં રહેતાં પ્રાણીઓ આંતરિક હરીફાઈ અને નિવાસસ્થાનની મર્યાદાને લીધે

સતત તાણ અનુભવતાં હોય છે. આધુનિક ટેક્નોલોજીને કારણે પ્રદૂષણ વધું જાય છે તેમ જ લાલચને કારણે માનવી પ્રાણીઓનાં ઘર પર પણ પોતાનો હક્ક જમાવવા લાગ્યો છે.

પ્રાણી જ્યારે માંદું પડે ત્યારે પ્રાણીસંગહાલયમાં ડોક્ટર તેની સારસંભાળ લે છે, જ્યારે જંગલમાં પ્રાણીઓએ પોતે જ પોતાનો કુદરતી ઉપચાર કરવાનો રહે છે. પ્રાણીઓના કુદરતી આવાસ અંગે આ પ્રકારના ઘણા જાણ્યા-અજાણ્યા મુદ્દાઓ છે. જીવનમાં આયુષ્ય જ એક પરિમાણ હોય તો એવા નિષ્કર્ષ પર આવી શકાય કે પ્રાણીઓ માટે બંધનાવસ્થા જ યોગ્ય છે. માનવી પણ પ્રાણી છે અને તેને પણ આ વાત લાગુ પડવી જોઈએ. પરંતુ આવરદાથી જીવન ઘણું વિશેષ છે માટે એમ ન કહી શકાય કે બંધનાવસ્થા કે ગુલામી સારી છે, પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે કેદખાનામાં પ્રાણીની આવરદા વધે છે અને આ તારણને વિજ્ઞાનીય સમર્થન પણ છે.

છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં આપણા દેશના નાગરિકોની આવરદામાં દશ વર્ષનો વધારો થયો છે. અલબત્ત, તે રાજ્ય પ્રમાણે થોડો જુદો પણ પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે ઉત્તરપ્રદેશ કરતાં કેરળના લોકોનું આયુષ્ય આઠથી દસ વર્ષ વધારે હોય છે. વધુ આવરદાનું શ્રેય સુધરતી જતી તથીબી સેવાઓ અને તે ક્ષેત્રમાં થતાં સંશોધનોને આપણે આપીએ છીએ. આજની વાતના સંદર્ભમાં એમ પણ કહી શકાય કે ઉત્તરપ્રદેશના લોકો કેરળના લોકો કરતાં ઓછા ટેક-કેટી છે. ટેક્નોલોજી આપણા જીવનનો ભાગ બની ગઈ છે. ટેક્નોલોજી સિવાય માનવીની કલ્પના કરવી પણ મુક્કેલ છે. માનવીની આવરદા વધારવામાં ટેક્નોલોજીનો બહુ મોટો હાથ છે.

અનુક્રમ

ટેક્નોલોજી નામે કારાગાર	૩	ચિંતન ભંગ
અનન્ય ફિલસ્ફૂઝ-ચિત્રકારની		
અવિદ્યા	૬	અમૃત ગંગાર
સમરણો ‘બાપુ’ નાડકભર્ણાં	૧૦	કુમારપાળ દેસાઈ
ભારતીય અર્થતંત્રને પ્રતીક્ષા છે —	૧૩	પ્રવીણ ક. લહેરી
મોડા ઊઠવા વિશે	૧૬	રતિલાલ બોરીસાગર
પ્રસ્થાનત્રયીના ભાષ્યકાર	૧૮	ડૉ. જયેશ માંડળાકા
		ડૉ. આનંદ આચાર્ય
અમે બસ ગાયાં કરિયેં	૨૦	અમર ભંગ
સજીવ ખેતીની વાત	૨૪	કપિલ શાહ
પ્રયોગશાળા : આજીવિકા		
આપનારું તીર્થસ્થાન	૨૬	કિશોર પંડ્યા
માતૃભાષાનું મહત્વ	૩૦	યોગેશ જોધી
દુનિયા બદલતા શિક્ષકો	૩૩	રાજશ્રી મહાદેવિયા
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૪	—

હવે આપણે મૂળ વાત પર આવીએ કે કારાગારમાં રહેલાં પ્રાણીઓની આવરદા વધુ હોય છે. માનવીની આવરદા વર્ષોવર્ષ વધતી જાય છે. આ પ્રક્રિયાથી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે જેલમાં રહેલા માનવીની કોટીનાં દ્વારો વધુ ને વધુ ઉમેરતાં જાય છે અથવા તો સખત બંધ થતાં જાય છે. માનવીનું એવું તે કયું કારાગાર છે જે તેની આવરદા વધારવામાં મદદ કરે છે? હા, કદાચ ટેક્નોલોજી ! આ સંદર્ભમાં વિચારીએ તો ટેક્નોલોજના માધ્યમથી જ તબીબીક્રેત્ર પાંગર્યું છે. આપણા રોજિદા જીવનમાં પણ ટેક્નોલોજી વગર એકેય ડગું ભરી શકાય તેમ નથી. શારીરિક શ્રમ વગરનું આપણું જીવન પણ ટેક્નોલોજને કારણે છે. આમ ટેક્નોલોજી માનવી પર હાવી થઈ ગઈ છે અથવા ટેક્નોલોજી નામે કારાગારમાં માનવી કેદ થઈ ગયો છે. ટેક્નોલોજી આપણને સ્વતંત્રતા અપાવવાને બદલે ગુલામ બનાવતી જાય છે.

ઘરના પાળેલા કૂતરાની જેમ ઘણી વખત માનવીને ખબર પણ નથી હોતી કે તે ગુલામ છે — જેલમાં છે. કારાગારની કોટીની ચાર દીવાલો અને એકના એક વાતાવરણમાં વર્ષો વિતાવવાં તેના કરતાં કુદરતને ખોળે થોડા દિવસો ગાળવા પણ અનેક રીતે બહેતર છે. ટેક્નોલોજના કારાગાર સમા મોબાઇલ ફોન અને ઇન્ટરનેટનાં બંધન તોડી કુદરતી વાતાવરણ અને આપણી આંતરિક કુદરતી શક્તિ સાથેનું સાનિધ્ય કદાચ આપણી કહેવાતી ટેક્નોલોજી-આવરદાની અવધિ ઓછી કરશે, પણ સ્વતંત્રતાના દિવસો વધી જશે. ટેક્નોલોજની કેદી કદાચ માનવીની આવરદા વધી હશે પણ માણસાઈનું આયુષ્ય ઘટતું જાય છે. યાદ કરો; થોડા મહિનાઓ પહેલાં જ બની ગયેલી સૂરતની આગની ઘટના. આગમાં ફસાયેલાં બાળકોનો વીરિયો લેવામાં મસ્ત ટેક-કેટી લોકોએ જો તે સમયે ટેક્નોલોજી કારાગારનાં દ્વાર તોડી નાખ્યાં હોત તો ! આ પ્રસંગે તો માણસાઈ અને ટેક્નોલોજને બારમો ચંદ્રમા હોય તેવો ભાસ થયો. જોકે દરેક વખતે આ સાચું છે તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. ઘણી વખત ટેક્નોલોજી માનવીને વર્તમાનથી દૂર લઈ જાય છે.

હમણાંનો જ દાખલો લો તો અમદાવાદમાં યોજાતા સપ્તક ઉત્સવમાં દિગ્જેજ કલાકારોને હજારો શ્રોતાઓ ટેક્નોલોજને પ્રતાપે માણસત્તા હોય તેવું લાગે છે, પરંતુ મોટા ભાગના તો ટેક-કેટીઓ હોય છે. આ ટેક-કેટીઓ સન્મુખ થતી કલાકારની પ્રસ્તુતિ માણસાને બદલે ટેક-કારાગારની કોટી જેવા મોબાઇલ ફોનમાં તેઓ કેદ હોય છે. માણસનું અસ્તિત્વ અને અન્ય પ્રાણીઓથી નોખાપણું માનવીમાં રહેલી માણસાઈને લીધે છે. ટેક્નોલોજની બંધનાવસ્થાને લીધે માણસાઈ મૃત્યુ પામે તે પહેલાં માનવીએ બંધનમુક્ત થઈ કુદરતને ખોળે જવાની તાતી જરૂર છે. ટેક્નોલોજની જેલને લીધે માનવીનું આયુષ્ય ગમે તેટલું વધે પણ એ જ ટેક્નોલોજને કારણે જો માણસાઈ મરી ગઈ હોય, માનવીય પ્રેમ નાચ થઈ ગયો હોય, લાગણી સુકાઈ ગઈ હોય તો લાંબી જિંદગીનો અર્થ રહે ખરો ? અને જો માણસમાં માણસાઈ જ ન હોય તો તે માણસ કહેવાય ખરો ? તો પછી એમ નથી લાગતું કે માનવજીતને ટકાવી રાખવા માટે પણ પ્રસંગોપાત્ર ટેક્નોલોજના બંધનમાંથી મુક્ત થવું જરૂરી છે.

— વિઠન ભણ

અનન્ય ફિલસૂફ-ચિત્રકારની અવિદાય

સામાન્ય રીતે અવિદાય શરૂ પ્રયોગતો નથી પણ પ્રાસની રીતે અલવિદાની સામે વિદાયને નકારતો ભાવ આપણા જગવિષ્યાત ફિલસૂફ-ચિત્રકાર અકબર પદમસી (જ. ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૮૮, મુંબઈ; અ. ૨ જાન્યુઆરી ૨૦૨૦, કોઈખતૂર નજીકનું ઈશા યોગ સેન્ટર) માટે વાપરવાનું મન થાય છે. વળી અશૂન્ય કે અવિદાય પણ એવા પ્રાસભાવમાં પ્રવેશે. અકબર પદમસી સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનકાર અને ઉપનિષદોના અભ્યાસુ તેમજ અદ્વૈત ફિલસૂફીના ઉપાસક. મારો એક વાર્તાવાપમાં તેમણે આવી વાતો કરી હતી એટલે અકબર પદમસી આપણી વચ્ચેથી વિદાય ન લે, ‘અવિદાયી’ રહે !

ઈ. સ. ૧૯૮૮ના વર્ષમાં મુંબઈ નગરીમાં જન્મેલા અકબર પદમસીના પૂર્વજી મૂળ ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના વાધનગર ગામના. મુંબઈની જે. જે. સ્કૂલ ઓવ્ન આર્ટમાં ભાડ્યા પછી ઈ. સ. ૧૯૮૧માં પેરિસ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૯૫માં રોકફેલર ફેલોશિપ મળી અને વિસ્કોન્સિનની સ્ટાઉટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં આર્ટિસ્ટ-ઈન-રેસિડન્સ માટે આમંત્રાણ મળ્યું. ઈ. સ. ૧૯૯૭માં મોન્ટ્રિયલ મ્યુઝિયમ ઓવ્ન કન્ટેન્સરી આર્ટમાં તેમનું સોલો પ્રદર્શન યોજાયું. એ જ વર્ષે ભારત પાછા ફર્યા. અકબરનો કળાપ્રવાસ ખૂબ વૈવિધ્યભર્યો રહ્યો હતો.

શરૂઆતથી પરાકર્મી પુરુષની આકૃતિઓ, ૧૯૫૦ અને સાઠના દાયકાઓના પયગંબરો, ૧૯૭૦ ને ૧૯૮૦ના દાયકાઓના લોન્ડસ્કેપ/મેટાસ્કેપ, ૧૯૮૦ ને ૧૯૯૦ના દાયકાઓનાં જાણે રક્ષણ વિનાનાં માથાં; યુગલો અને ફીમેલ ન્યૂડ્સ અને પછી કમ્યૂટર ગ્રાફિક્સ અને વચ્ચે ૧૯૯૮-૧૯૭૦ની જવાહરલાલ નહેરુ ફેલોશિપે નવો જ વળાંક આય્યો. આ ફેલોશિપ ડેટન યોજેલી કાર્યશાળાઓમાં તેમણે ચાર ટૂકી ફિલ્મો બનાવી, તેમાંની એક સીગઝી નામની ફિલ્મકૃતિમાં તેમણે પોતાનાં ચિત્રોને એનિમેટ કર્યા હતાં (આ ફિલ્મ એનિમેશન કળાકાર રામમોહન સાથે બનાવેલી). મણિ કૌલ દિગ્દર્શિત ફીચર ફિલ્મ હુવિધા પણ અકબરની કાર્યશાળાની દેન.

આજથી ત્રણ દાયકા પહેલાંની વાત છે. ૧૯૮૮ના જૂન મહિનામાં ફડેરેશન ઓવ્ન ફિલ્મ સોસાયટીઝ ઓવ્ન ઇન્ડિયાના નેજ ડેટન મુંબઈના વરલી-સ્થિત ડિસ્કવરી ઓવ્ન ઇન્ડિયા સંકુલમાં આવેલા લગભગ ૧૦૦૦ બેઠકોવાળા નહેરુ સેન્ટરના ઓડિટોરિયમમાં મેં પાંચ દિવસનો રોબેર બ્રેંસો અને લુઈ બુનુઅલની ફિલ્મોનો ક્યૂરેટ જુગલબંદી રેટ્રોસ્પેક્ટિવ યોજયો હતો. ‘જુગલબંદી’ બે વેગળા સ્વભાવો અને વર્ટ્યુઝની હતી, બે વેગળી આસ્થાઓની ને સંવેદનાઓની. આ પ્રસંગે મેં ધ રીગર ઓવ્ન ઓસ્ટેરિટી : રોબેર બ્રેંસો, લુઈ બુનુઅલના નામે એક પુસ્તિકા પણ સંપાદિત અને પ્રગત કરેલી. અને તેમાં મારો સંપાદકીય લેખ હતો : રીટચીન્ગ ધ રિયલ વિથ ધ રિયલ !

અકબરે આખા કાર્યક્રમમાં હાજરી આપી હતી. તેમણે મારો લેખ વાંચ્યો અને તરત જ ઉમળકાબેર મને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. એ લેખમાં મેં ચલચિત્રકળામાં ‘રિયાલિઝમ’ (વાસ્તવ) અને ‘રિપ્રોજન્ટેશન’(પ્રતિનિધિત્વ)ના મુદ્દાઓને બ્રેંસો-બુનુઅલની ફિલ્મકૃતિઓને સંદર્ભનિ કોયડાત્મક (પ્રોફ્લેમેટાઈજ) બનાવવાની કોશિશ કરી હતી. ‘સિનેમા વિશે આપણે ત્યાં આવું કોઈ લખતું નથી અને જુગલબંદીની તારી ક્યૂરેટોરિયલ કલ્પના પણ વિચારયેરક છે.’ અકબરે મને આવું કંઈક કદ્યું હતું પણ એ સૂતિને હું અવતરણાચિહ્નોમાં મૂકું છું.

લીલયેર પર બેઠેલા અકબર પદમસી સાથે અમૃત ગંગર

બેર, ત્યારાબાદ હું મુંબઈમાં યોજાતાં અકબર પદમસીનાં ચિત્રોનાં દરેક પ્રદર્શનોમાં જો અને તેમના કામથી વાકેફ રહેતો. તેમના ઘેર જવાનું પણ થતું. ફિલ્માઇન્ડર્શકો સ્વ. મણિ કૌલ, કુમાર શાહની અને સાયકોથેરાપિસ્ટ સ્વ. ઉદ્યન પટેલ તેમના મિત્રો અને તેમના લીધે પણ અકબરને મળવાનું થતું. ૧૯૮૦ના દાયકરામાં પેરિસ-સ્થિત સિનેમાથેકના વડા દોમિનિક પાઈની મુંબઈ આવેલા. ઉદ્યનના ઘેર સાંજે પાર્ટી રાખેલી. અકબર ઈચ્છતા હતા કે હું દોમિનિકને મળું. મળ્યા. અકબર પદમસી ઘણાં વર્ષો પેરિસમાં રહ્યા હતા. તેમનાં પ્રથમ પત્ની પણ ફેન્ચ. તેમની પેરિસસ્થિત દીકરી રાઈસા પણ મારી મિત્ર. પાંચ વર્ષ આગાઉ (ફેબ્રુઆરી, ૨૦૧૫) પેરિસમાં હતો ત્યારે તેમના ઘેર જવાનો બે-ત્રાણ વાર લાભ મળ્યો હતો. આ જ ધરમાં અકબરનો સ્ટુડિયો (ਐટલ્યે) હતો. રાઈસાના ધરમાં અગાઉ કદી નહીં જોયેલી અકબરની પેરિસકળાની ચિત્રકૃતિઓ જોવા મળી. પેરિસસ્થિત સિનેમાથેકના સહસ્થાપક અને ફિલ્મ સંગ્રહાલય ને સાચવાડીના કાર્ય માટે એકમાત્ર ઓસ્કાર ઓવોર્ડ વિજેતા હેત્રી લેંગલોઆ (૧૯૯૪-૧૯૭૭) સાથે પણ તેમની મૈત્રી અને તેને લગતા કેટલાક પ્રસંગોની રસપ્રદ વાતો પણ અકબરે કરી હતી.

અકબરનાં ચિત્રોને જોતાં ચિત્રકાર તરીકે અકબર પદમસી મને અન્યોથી ઘણા વેગળા લાગ્યા છે. કદાચ એ તેમની ઊરી આધ્યાત્મિકતાને લીધે હશે એવું હું માનું છું. સંસ્કૃત

ભાગના જાણકાર, ઉપનિષદોના અભ્યાસુ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસ તેમજ રમણ મહરિંની ફિલસ્ફૂઝીથી પ્રભાવિત અકબર પદમસીનાં એબ્ઝ્રોકટ ચિત્રોમાં ક્યાંક દ્વૈત-અદ્વૈતના વિચારો ઉઠી ધરબાયેલા દેખાય કે તેવી તેમનાં ચિત્રોના ભાવક તરીકે આપણાને અનુભૂતિ થાય. એટલે જ મેં મારા વર્ષ ૨૦૦૪ના તેમની સાથેના દીર્ઘ વાતનીવાપમાં દ્વૈત-અદ્વૈત વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તેમનો ઉત્તર જાણવા જેવો છે : ‘અદ્વૈત એટલે નોન-જ્યુઆલિટી. પણ આપણે સૌ તો દ્વૈતમાં જ રમીએ છીએ. દ્વૈતમાં રહીને જ તમે ચિત્રકામ કરી શકો. તમે જીવો છો તો દ્વૈતમાં જ. પણ આપણી બધી આકાંક્ષાઓ અદ્વૈત તરફની છે. એટલે તમારે એક પગ દ્વૈત અને બીજો પગ અદ્વૈતમાં મૂકવો પડે. તમે જો પૂર્ણ રીતે અદ્વૈતમાં પ્રવેશો તો વિલીન થઈ જાઓ. તમારું સ્થળ અસ્તિત્વ જ ન રહે. તમને ખાવાની પણ જરૂર ન રહે.’ (‘નવનીત સમર્પણ’, નવેમ્બર - ડિસેમ્બર, ૨૦૦૪). રામકૃષ્ણ પરમહંસનાં દણાતો આપીને આવી તો ધણી દિલચ્છ્ય વાતો કરી હતી મારી સાથે અકબર પદમસીએ.

પ્રમાણમાં અકબર પદમસીનાં ચિત્રોમાં ફિંગરેટિવનું પાસું ઓછું દેખાય પણ તેમની ‘માથાં-શ્રેણી’ જોઈને ઊંડા આનંદની અનુભૂતિ થાય. માથાં પણ કોનાં ? ઈસુ પ્રિસ્ત અને મહાત્મા ગાંધીનાં ! ગાંધીજીનું માથું દોરવાની તેમની પ્રેરણાકથા પણ સાંભળવા જેવી છે. એ દિવસોમાં શિવસેના પક્ષના નેતાઓએ એક વાર કંચું હતું કે તેઓ સત્તા પર આવશે તો બધી સરકારી ઓફિસમાંથી ગાંધીજીની છબીઓ કાઢી નાખશે. એક ચિત્રકાર તરીકે તેઓ શું કરી શકે એ પ્રશ્ન અકબર સમક્ષ હતો. તેમણે અગાઉ ઈસુ પ્રિસ્તને ચીતર્યા હતા, ગાંધીજીને નહીં. અકબર પદમસી, ઈસુ પ્રિસ્ત પદ્ધી, પહેલી વાર ચોક્કસ વ્યક્તિને સૂચવતું માથું દોરી રવા હતા. છ મહિના સુધી તેમણે ફક્ત ગાંધીજી પર જ ધ્યાન આપ્યું. તેમના અનેક ફોટોગ્રાફસ જોયા. પણ ફિલસૂઝ-ચિત્રકાર અકબર પદમસીને તો ગાંધીજીના ગાંધીપણાના ગુણોની તપાસ કરવામાં રસ, ફોટોગ્રાફિક રિયાલિજમમાં નહીં. અને એ રીતે તેમણે ગાંધીજીની મુખ્ય શારીરિક (ખાસ કરીને માથાના ભાગની) લાક્ષણિકતાઓ વિશે વિચાર્યું. અકબરની કાળ-અવકાશને નીરખવાની દણી પણ નોખી. તેમના માટે કાળના ત્રણ સત્રો એકસાથે ઓપરેટ કરે - ચાલુ ઘરીનો, એટલે અવકાશને વાચા આપીને ફરતું બ્રહ્મ; ઊભરવાની રાહ જોતો અપેક્ષિત ભાવિ આકાર અને તે બેઉ વચ્ચેનું નાટક, આવા અવકાશ વચ્ચેથી ઈમેજનો ભાવોદીપક વેગ ઉદ્ય પામે છે અને આવી વિભાવનાઓમાંથી અવતર્યું ગાંધીજીનું પહેલું માથું !

અકબરની રંગોની ફિલસૂઝી પણ વેગળી. મને કહે, તમે જુઓ છો તેમ હું તૃતીય (ટર્શિયરી) રંગો પ્રયોજું છું. તેમાં મૂળ રંગો - લાલ, પીળો ને વાઢળી સમાયેલા છે.

અકબર પદમસીની

કલ્પનાનું
ઇસુ પ્રિસ્તનું માથું

અલગ અલગ માત્રામાં આ તરેનું પ્રકાશ અને દણિ (ઓફિચિલ) મિશ્રાજ થાય છે. તેનાથી આપણા નેત્રપટલ પર આનુષંગિક પ્રતિભાવ જાગ્રત નથી થતો. એવો પ્રતિભાવ કે ભૂરા-જાંબુદ્ધિયા દ્વારા પીળાને ઉત્તર આપે, નારંગી દ્વારા વાદળીને અને લીલાથી લાલને. અને તેથી પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે બધા રંગોને તટસ્થ ભૂખરા રંગમાં આડીને મૂળમાં પરત ફરવાનું, જ્યાં જે કાંઈ જન્મે છે તે મૃત્યુને આધીન થાય છે. એ રીતે પ્રકૃતિ પોતાને સંતુલિત કરતી હોય છે. પ્રકૃતિમાં જ વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા એકજૂથ બનીને રહે છે.

જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી મનોમંથન કરતા રહ્યા ને સાથે ચિત્રકામ. છેલ્લે હું જ્યારે તેમને મુંબઈના વિષ્યાત સિદ્ધિવિનાયક મંદિરની નજીક તેમના પ્રભાદેવીસ્થિત ઓપાર્ટમેન્ટમાં મજ્યો હતો ત્યારે તેઓ વ્હીલયેર પર હતા પણ ચિત્રકામ છોડ્યું નહીંતું. મંથન પણ નહીં ને નહીં ચિંતન. અને એ જ તેમની શાશ્વતતાના સાક્ષી છે, તેમની અવિદ્યાયના....

— અમૃત ગંગર

વિશ્વકોશનો પુસ્તક-પ્રસારનો એક નવો પ્રયોગ

આજના આ ઈલેક્ટ્રોનિક અને ડિજિટલ યુગમાં નવી પેઢી મુદ્રિત પુસ્તકોની દુનિયાથી દૂર થતી જાય છે; ત્યારે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે નવી પેઢીને મુદ્રિત પુસ્તકોથી આકર્ષવા — વાંચતી રાખવા માટે એક નવો વિશ્લેષ પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. નિયમિત સમયાન્તરે, કોઈ સાહિત્યકાર, વિજ્ઞાની કે અન્ય ક્ષેત્રના અગ્રણીનો પરિચય, તેમની તસવીરો, તેમના અમૂલ્ય વિચારનો-વિધાનો, એમના વિશે અન્ય વિદ્વાનોના વિચારો-વિધાનો પ્રદર્શિત કરવાં. તેમજે લખેલાં પુસ્તકો તેમજ તેમના વિશે લખાયેલાં પુસ્તકોનું પ્રદર્શન કરવું અને એ રીતે સર્જક કે વિજ્ઞાનોનો સર્વાંગી પરિચય મળી રહે તેવું આયોજન કરવું. વળી એ સાથે આકર્ષક વળતરથી (ખૂબ ઓછી કિંમતે) એને લગતા પુસ્તકોનું વેચાણ કરવું.

પહેલી જાન્યુઆરી, ૨૦૨૦ના રોજ શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈના જન્મદિવસ નિમિતે શ્રી ચંદ્રકાન્ત શેડે મહાદેવભાઈના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્ય સંદર્ભ વક્તવ્ય આપ્યું હતું. તેમજ મહાદેવભાઈની તસવીરો તેમજ તેમના વિચારો વ્યક્ત કરતાં વાક્યો તેમજ તેમના વિશેના અન્ય વિદ્વાનોના લખાણો પણ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેથી તેમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો ઉઘાડ પામી શકાય. આ સાથે મહાદેવભાઈ દેસાઈના પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ભારતના ઈતિહાસ અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ મોહું પ્રદાન કરી શકાય તેવો કૃતિ સંપુટ-મહાદેવભાઈની ડાયરી ભાગ ૧થી ૨૦ મૂક્યા હતા. આ અને આવા અનેક ગ્રન્થો વિશે સમાજમાં જાગ્રત્તા કેળવાય તેમજ ભવિષ્યમાં માર્ગદર્શનરૂપ બને એ હેતુથી આ કાર્યક્રમ યોજાયો. આ સાથે પુસ્તકોનું વેચાણ પણ આકર્ષક વળતર સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ખૂબ સારો પ્રતિસાદ સાંપડ્યો.

હવે પછી ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં જવેરચંદ મેઘાણી, કનૈયાલાલ મુનશી, ‘ધૂમકેતુ’, ‘જ્યાતિભ્યુ’ વિશે વ્યાખ્યાન, તસવીરો તેમજ પુસ્તકોનું પ્રદર્શન યોજવામાં આવશે. એ સમયે સારા એવા વળતર સાથે પુસ્તકોના વેચાણનું પણ આયોજન થશે.

સ્મરણો ‘બાપુ’ નાડકણીનાં

મહાન કિકેટર રાણજિતસિંહે કહું હતું કે જગતમાં જો કોઈ સૌથી વધુ જડપથી ભુલાઈ જતું હોય, તો તે કિકેટર છે. ૨૦૨૦ની ૧૭મી જાન્યુઆરીએ રમેશચંદ્ર ગંગારામ નાડકળી ઉફ્ફે ‘બાપુ’ નાડકળીનું અવસાન થયું, ત્યારે ભાગ્યે જ કોઈએ આ ગોલંદાજ વિશે વિશેષ નોંધ કરી. મને યાદ છે કે ૧૯૬૪માં ભાષા-સાહિત્યભવનમાં કવિશ્રી ઉમાંશ્કર જોશી વર્ગખંડમાં આવ્યા, ત્યારે એમણે અમને સૌ વિદ્યાર્થીઓને કહું હતું કે ભારત હજુ પરાજ્ય પામ્યું નથી અને બાપુ નાડકળીએ ૨૧ મેઈડન ઓવરસ નાખીને ભારતને નમવા દીધું નથી. આવી હતી એ સમયની ઉત્સુકતા. ડાબોડી બેટ્સમેન અને ધીમા ડાબોડી ઓર્થોડોક્સ ગોલંદાજ તરીકે બાપુ નાડકળીએ એમની કારકિર્દીમાં ૪૧ ટેસ્ટમાં ૧,૪૧૪ રન કર્યા છે અને ૮૧૬૫ દાં નાખીને ૮૮ ટેસ્ટ વિકેટ જડપી છે. જ્યારે પ્રથમ કક્ષાના કિકેટમાં ૧૮૮ મેચમાં ૮૮૮૦ રન અને ૨૧.૩૭ સરેરાશથી ૫૦૦ વિકેટ લીધી છે. આવા બાપુ નાડકળીના કેટલાંય સ્મરણો આજે મનમાં ઊભરાય છે.

૧૯૬૨ના માર્યાની સત્તરમી તારીખે બપોરે બારબાડોસ ટાપુ સામેની મેચના બીજા દિવસે નરીમાન કોન્ટ્રાક્ટરને ગ્રિફિથનો એક દડો જમણા કાનથી એક હંચ ઉંચે વાગ્યો. નરીમાન વિકેટ પર ઢળી પડ્યો. એના નાક અને કાનમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. બારબાડોસની જનરલ હોસ્પિટલમાં રાખવામાં આવ્યા. ખોપરીનું જોખમી ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું. આ સમયે લોહી આપવા માટે પાતળો, ઉંચો, ‘બાપુ’ નાડકળી તરત આગળ આવ્યો. આ જોઈને કોઈને આશાર્ય ન થયું, પણ રસિક મૂજવાણ થઈ ખરી. આ પાતળા બેલાડીના શરીરમાં વધારે લોહી હશે ખરું ?

આ બનાવ ‘બાપુ’ નાડકળીના વ્યક્તિત્વનો સૂચક છે. એક તો એ આદર્શ ‘ટીમ-મેન’ હતા અને બીજું એ કે કટોકટીની પળે શાંત અને સ્વસ્થ નાડકળી કદી હારી ખાતા નહીં.

૧૯૬૨ના ફેબ્રુઆરીમાં કિંગ્સ્ટનમાં રમાયેલી બીજી ટેસ્ટમાં વેસ્ટી હોલનું જલદ ગોલંદાજનું આકમણ પરાકાણાએ હતું. એનો એક દડો જોશથી નાડકળીને પાંસળીઓની નીચે વાગ્યો. એટલી બધી તીવ્ર વેદના થતી હતી કે હમણાં જ નાડકળી મેદાન પર ઢળી પડ્યો એમ લાગતું હતું. સિલી મીડ-ઓન પર ફિલ્ડિંગ કરતા સુકાની વોરેલ દોડી ગયા અને નાડકળીને પકડી રાખ્યો. વોરેલે પૂછ્યું કે એકાદ ઘાલો પાણી પીવું છે ? નાડકળી પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં જ હોલ બોલ્યો : ‘કેન્ક ! ચિંતા ન કરશો. એ નિરાંતે પેવિલિયનમાં જ પાણી પીશો. હમણાં જ હું એને મેદાન પરથી આઉટ કરીને પાછો મોકલું છું.’

બસ, વેસ્ટી હોલની આ ટીકા નાડકળીના ખમીરને જગાવવા માટે પૂરતી હતી. એ વેદના ભૂલી ગયો. બરાબર દાંને પારખી શકતો નહોતો, તે મુશ્કેલી પણ વીસરી

ગયો અને હોઠ ભીરીને મક્કમતાથી બેટિંગ કરવા લાગ્યો. સામે છેડે રહેલા સાથી ચંદુ બોરડે આઉટ થયા, પરંતુ એ પછી ફરોખ એન્જિનિયર સાથે ભાગીદારીમાં ચોરાણું રનની ઝડપી બેટિંગ કરી અને પોતે ૭૮ રન સાથે અણાનમ રહ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૬૩ની ચોથી એપ્રિલે નાશિકમાં જન્મેલા નાડકણ્ણના કુઠુંબમાં બધા જ સભ્યો કિકેટશોખીન હતા, પરંતુ ‘બાપુ’ નાડકણ્ણને આ રમત ગંભીરતાથી અપનાવી. ઓગણીસ વર્ષની વધે મહારાષ્ટ્રની ટીમ તરફથી વડોદરા સામે પ્રથમ રણજી ટ્રોફી મેચ બેલ્યા. એ પછી મુંબઈની રણજી ટ્રોફી ટીમ તરફથી રમવા લાગ્યા. ૧૯૬૬ તમાં પોલી ઉમરીગર અને

જી. એસ. રામયંદ જેવા મુંબઈની ટીમના બોલિંગ કરતા ‘બાપુ’ નાડકણ્ણ આધારસ્થંભોએ નિવૃત્તિ લીધી, ત્યારે મુંબઈની ટીમનું સુકાન ‘બાપુ’ નાડકણ્ણને સૌંપવામાં આવ્યું. ૧૯૬૭ થી ૧૯૬૯ સુધી મુંબઈની ટીમને રણજી ટ્રોફી વિજેતા બનાવી સુકાની નાડકણ્ણને એના ગૌરવને અક્ષત રાખ્યું.

૧૯૫૫ની સોલમી ડિસેમ્બરે નવી દિલ્હીમાં બેલાયેલી ભારત અને ન્યૂઝીલેન્ડ વચ્ચેની ક્રીક્ટ ટેસ્ટમાં ‘બાપુ’ નાડકણ્ણને ટેસ્ટના તખા પર ઝણકવાની તક મળી. આ સમયે બેટ્ટસમેનને અનુકૂળ એવી પીચ પર ચોપન ઓવર નાખી. એમને વિકેટ મળી નહીં. જોકે, સુકાની જહોન રીડને એની ગોલંદાજીમાં બે વખત જીવતદાન મળ્યું. પોતાની પહેલી ટેસ્ટમાં બાપુએ અણાનમ રહીને ૬૮ રન કર્યા તેમજ વિજય માંજરેકર સાથે સદીની ભાગીદારી નોંધાવી, ફરી વિનુ માંકડ આવતાં નાડકણ્ણને અનામત બેલાડી તરીકે રહેવું પડ્યું.

૧૯૫૮માં ઈંગ્લેન્ડના પ્રવાસે જવાની તક મળી. પ્રવાસ અગાઉ ‘બાપુ’ નાડકણ્ણ અનુભવી વિનુ માંકડ પાસે સલાહ લેવા ગયા. શ્રી વિનુ માંકડે ઈંગ્લેન્ડના વારંવાર બદલાતા વાતાવરણ અંગે સલાહ આપી એટલું જ નહીં, પણ એક ગરમ કોટ આપ્યો અને કહ્યું : ‘બાપુ, તમે પ્રવાસમાં ઉપ વિકેટ મેળવશો તો આ કોટ તમારો થઈ જશે.’ કમનસીબે નાડકણ્ણને પપ વિકેટ મેળવી અને કોટ નિરાશા સાથે વિનુ માંકડને પાછો આપવો પડ્યો ! પરંતુ ઓવલની પાંચમી ટેસ્ટમાં અત્યંત કપરા સમયે, નાડકણ્ણને ૭૬ રન કર્યા હતા અને ‘વિસડને’ એમ નોંધ્યું કે આ પ્રવાસમાં સૌથી વધુ પ્રગતિ પામનારો બેલાડી ‘બાપુ’ નાડકણ્ણ છે.

૧૯૫૮-૬૦માં બ્રેબોર્ન સ્ટેડિયમ પર રીચી બેનોડની ઓસ્ટ્રેલિયન ટીમે ૩૮૭ રન

કર્યા. નીલ હાર્વેને ૧૦૨ અને નોર્મલ ઓનિલે ૧૬૩ રન કર્યા, પણ ઓસ્ટ્રેલિયન બેટ્સમેનોના આ સામ્રાજ્યમાં નાડકણીએ હાહાકાર મળાયો. ઓફ-બ્રેકના પર્યાય સમા ‘આર્મર’ સાથે દાને ‘લેગ’ બાજુ સહેજ ‘ટર્ન’ કરીને એણે સહુને મુંગવી દીધા. એણે ૫૧ ઓવરમાં (૧૧ મેઈડન) ૧૦૫ રન આપીને છ વિકેટ મેળવી. આમાં મેકડોનાલ્ડ, સ્ટીવન્સ, હાર્વે, ફ્લેવેલ, ગ્રાઉટ અને બેનોડ જેવાની વિકેટનો સમાવેશ થાય છે. નાડકણી પોતાના જીવનની બે યાદગાર ગોલંદાજીમાંની એક તરીકે આને ગણે છે અને બીજી યાદગાર ગોલંદાજી તરીકે ૧૮૮૪ના ઓક્ટોબરમાં ઓસ્ટ્રેલિયા સામે મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)ની પ્રથમ ટેસ્ટમાં મેળવેલી કુલ ૧૧ વિકેટને ગણે છે.

નાડકણીનું ઉપનામ ‘બાપુ’ ખરું. આથી ઘણા એને મહાત્મા ગાંધી સાથે સરખાવતા હતા. નાડકણી એક બાબતમાં ઓહિસક હતો અને તે એ કે એની ગોલંદાજીમાં ભલભલા સ્ટ્રોક પ્લેયરો અહિસક બની જતા ! ગેરી સોબર્સ, રોહન કન્હાઈ, કોલીન કાઉરી, નીલ હાર્વે અને નોર્મન ઓનિલ જેવા ચુનંદા બેટ્સમેનોને એમની છટાદાર ફટકાબાજી ભુલાવી દીધી હતી. ૧૮૮૪ની બારમી જાન્યુઆરીએ તો બેટ્સમેનના ધૈર્યની કસોટી કરતી નાડકણીની વેદ્ધક ગોલંદાજીએ વિશ્વવિક્રમ સજર્યો. મદ્રાસ(ચેન્નાઈ)માં ખેલાયેલી એમ. સી. સી. સામેની પ્રથમ ટેસ્ટમાં નાડકણીએ ૨૧.૫ ઓવર એટલે કે ૧૩૧ દા સતત એક પણ રન આપ્યા વિના નાખ્યા. છ દાની સૌથી વધુ મેઈડન ઓવરનો વિશ્વવિક્રમ નાડકણીએ તાબે કર્યો. નાડકણીના ૧૮૨ દા રમ્યા પછી સામી ટીમના ખેલાડીઓ કુલ ૧૦ રન લઈ શક્યા. ૧૦ રનમાં સૌથી વધુ દા નાખવાનો પણ એ સમયે આ જગતવિક્રમ હતો.

દુંગલેન્ડના કોલીન કાઉરીએ જાહેરમાં એકરાર કર્યો હતો કે હું નાડકણીની ગોલંદાજી રમવા માટે કલાકો સુધી વિચાર કરીને અનેક તરકીઓ સાથે મેદાન પર આવતો, પરંતુ એકેય સફળ થતી નહીં. જ્યારે દુંગલેન્ડના વિકેટકીપર જિમ પાર્કસે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે નાડકણી એક એવો ગોલંદાજ હતો કે તમે સ્ટ્રમ્પ પાસે એક સિક્કો મૂકો અને તેના પર છાયે દા નાખવાનું કહો તો તે જરૂર સફળ થશે. ૧૮૮૫ની એકવીસમી મેએ ટ્રિનિડાડના ‘ટેઇલી મિરર’ અખબારના રમત-સમીક્ષક જેમ્સ સ્કોટે જે કલ્પિત વિશ્વાસી જાહેર કરી, તેમાં ભારતમાંથી એકમાત્ર નાડકણીનો જ સમાવેશ કર્યો હતો.

નાડકણી પોતાના જીવનની સૌથી અવિસરણીય યાદ ૧૮૮૪માં કાન્પુરમાં બતાવેલી રમતને ગણે છે. આ સમયે સુકાની પટૌડીના નવાબે ટોસ જીતીને કંટાળાજનક કિકેટનો અંત લાવવાના અખતરા તરીકે સામી ટીમને દાવ આપ્યો. અખતરો ખતરો બન્યો. બોરે, જયસિભા, કુંદરન, દુરાની, હનુમંતસિંહ અને પટૌડી બધા જ નજીવા રન કરીને આઉટ થઈ ગયા. નવમા કમે આવેલા ‘બાપુ’ નાડકણીએ અદ્ભુત ઝીક ઝીલી અને છેક સુધી અણનમ રહ્યા. ભારત ફોલોઓન થયું. જયસિભા ૫ રને આઉટ થતાં ત્રીજા કમે નાડકણીને મોકલવામાં આવ્યો. આખો દિવસ દાવ ટકાવીને ૧૨૨ રન સાથે અણનમ રહીને નાડકણીએ ભારતની આબરૂ બચાવી. એ ટેસ્ટ ‘નાડકણીની ટેસ્ટ’ તરીકે જાણીતી થઈ.

(અનુસંધાન ઉર્મા પાને)

ભારતીય અર્થતંત્રને પ્રતીક્ષા છે – પરિવર્તન, પરિશ્રમ ને પરિણામલક્ષી પ્રવૃત્તિની

૧૯૬૦ના આર્થિક સુધારાઓના પ્રારંભને ૩૦ વર્ષ જેટલો સમય વીતી ગયો છે. વિશ્વમાં ડરપથી વિકસતા અર્થતંત્રમાં જેની ગણના થતી હતી તે હાલ સંકટમાં ઘેરાપેલું જણાય છે. વિશ્વબેંક, તજ્રણો અને વિવિધ નાણાકીય સંગઠનો ભારતનો આર્થિક વિકાસદર માત્ર પાંચ ટકા ૪ રહેશે તેવી અમંગળ આગાહીઓ કરવા માંડ્યાં છે. અથળક મૂડી ધરાવતા ઉદ્યોગપતિઓથી માંનીને સામાન્ય માણસ એક ૪ પ્રશ્ન પૂછે છે કે ભારતીય અર્થતંત્રનું ભાવિ શું ? ભારતીય અર્થતંત્રમાં એવી શું મુશ્કેલીઓ આવી છે કે તેનું ભવિષ્ય ડામાડેળ લાગે છે ? તાજેતરમાં લગભગ તૃ ટ્રિલિયન ડોલરનું સીમાચિહ્નન પાર કરી વિશ્વના છઢા નંબરે પહોંચેલા ભારતના અર્થતંત્રનો વિકાસ કેમ ધીમો પડ્યો છે ? ભારતની તૃ ટ્રિલિયનની રાષ્ટ્રીય આવકને જો સમાન ખરીદશક્તિના મૂલ્યના ધોરણે ગણતરીમાં લેવામાં આવે તો તે રકમ ૧૧ ટ્રિલિયન ડોલર જેટલી છે. આ આંક ભારતના અર્થતંત્રને અમેરિકા-ચીન કરતાં પાછળ એટલે ગ્રીઝ નંબરે મૂડે છે. વર્ષ ૨૦૨૦માં ઉમાંથી ૫ ટ્રિલિયન ડોલરનું અર્થતંત્ર બનવાનું સ્વખ સૌ જોઈ રહ્યા છીએ ત્યારે અચાનક ધીમું પડેલું અર્થતંત્ર આપણને સૌને ચિંતામાં રાખે છે.

આપણા અર્થતંત્રના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે આપણે જ્ઞાણીતા ચિંતક શ્રી હેરોલ્ડ લાસ્કીનું એક વિધાન યાદ કરવું જોઈએ; ‘દરેક યુગને તેની આગવી વિચારધારાની આવશ્યકતા રહે છે.’ ૧૯૬૦-૮૧માં શરૂ થયેલા આર્થિક સુધારાઓનો એક સંદર્ભ હતો. ભારતની આર્થિક નીતિ નિયંત્રણ, આયોજન અને પૂર્વમંજૂરીના તરફ પાયા ઉપર ચાલતી હતી તેમાં ૧૯૮૧માં તત્કાલીન વડાપ્રધાન નરસિંહરાવે અને ડૉ. મનમોહનસિંહે આર્થિક સુધારા દ્વારા ઉદારીકરણની પ્રક્રિયાને વેગવંતી બનાવી જેથી વિકાસદરમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો. હવે ફરી એક વખત આપણો દેશ ત્રિભેટે આવીને ઊભો છે. જે આર્થિક સુધારા થયા છે તે લાભદાયી છે અને તેમાંથી પાછા ફરવાનો પ્રશ્ન નથી. આજનો પડકાર એ છે કે મંદ પડતા અર્થતંત્રને કેમ ચેતનવંતું બનાવવું ? ઘણા અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાતો દેશમાં પ્રવર્તતા વિકૃત મૂડીવાદને આજની સ્થિતિ માટે જવાબદાર માને છે. અમુકના મતે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિબળોના કારણે આપણે નથી નિકાસ વધારી શકતા કે નથી આયાતો ઘટાડી શકતા. સરકારના ખાધવાળા અર્થતંત્ર અને જંગી જાહેર દેવાને પણ અમુક અર્થશાસ્ત્રીઓ જવાબદાર માને છે. ડૉ. સુબ્રમણ્યમ્ સ્વામી તો સ્પષ્ટપણે કહે છે કે આવકવેરાની નાભૂટી અર્થતંત્ર માટે ચમત્કાર સર્જશે. સામાન્ય પરિવારોની આવક થોડી પણ વધશે તો તેનાથી માંગ વધશે અને મંદીની સ્થિતિનો અંત આવશે. સૌ અર્થશાસ્ત્રીઓ એક વાતમાં સહમત છે કે સામાન્ય માનવીની ખરીદશક્તિ વધશે તો મંદી દૂર થશે.

આર્થિક મંદીનાં કારણોમાં આપણે જે રાખ્યીય આવકના આંકડાઓનું વિશ્લેષણ કરીએ તો આપણને સમગ્રતયા સમસ્યા શું છે તે સમજાશે. આપણી માથાઈઠ આવક વાર્ષિક ૨૨૦૦ અમેરિકી ડોલર છે. જે આપણને મિડલ કલાસ અર્થતંત્રોમાં પણ નીચી પાયરીએ મૂકે છે. સૌથી ચિંતાની વાત એ છે કે દેશની ૨૦ ટકા વસ્તીની આવક પ્રતિદિન તું ડોલર(રૂ. ૨૦૦)થી ઓછી છે. લગભગ ૧૩૫ કરોડની વસ્તીમાંથી ૨૭ કરોડ લોકોની ગરીબી દૂર થાય તો જ તેઓ જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત સિવાયની વસ્તુ ખરીદવાનો વિચાર કરી શકે. રાખ્યીય આવકમાં કૃષિક્રોનો હિસ્સો ૧૫.૪ ટકા છે પણ તેના ઉપર નભતી વસ્તીની ટકાવારી ૪૪ ટકા છે. જ્ય ડિસાનના નારાથી આગળ વધીને કાંઈક નકર અને ટકાઉ પરિણામ આપે તેવાં પગલાં લીધાં વિના મંદીમાંથી બહાર આવવું મુશ્કેલ છે. ખેડૂતોની આવકો પાંચ વર્ષમાં બમણી થાય તેનાથી રૂંકું બીજું શું હોઈ શકે?

ઉદ્યોગ-ઉત્પાદન ક્ષેત્રનો રાખ્યીય આવકનો હિસ્સો ૨૩ ટકા છે. આ ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવતી વસ્તી ૨૫ ટકા છે. એકદર આ ક્ષેત્રની સ્થિતિ સંતોષકારક છે. આ ક્ષેત્રની રોજગારી આપવાની ક્ષમતા કાં તો સ્થગિત છે અથવા ઘટતી જાય છે. ઓટોમેશે, લધુ-મધ્યમ ઉદ્યોગોની માંદંગી, શ્રમપ્રયુર ઉદ્યોગોમાં મંદીના કારણે આ ક્ષેત્રના વિકાસમાં જે ફાળો આપવાની ક્ષમતા છે તે પૂરેપૂરી રીતે ઉપયોગમાં આવી નથી શકી.

રાખ્યીય આવકમાં સેવાક્રેન્ટનો ફાળો ૬૧.૬ ટકા છે. આ ક્ષેત્રમાંથી ત૧ ટકા વસ્તી રોજગારી મેળવે છે. ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી સેક્ટર, વાહનવ્યવહાર, નાણાકીય સંસ્થાઓ, બેંકો, શિક્ષણ — એમ અનેક પ્રકારની મવૃત્તિઓનો વ્યાપ વધ્યો છે. આ ક્ષેત્રમાં વૈશ્વિક ધોરણે સ્પર્ધાત્મક થવા માટે ખાસ કાર્યક્રમો દાથ ધરવાની જરૂર છે. આ ક્ષેત્રમાં મંદી આવે તો તે રોજગારીને મહત્તમ વિપરીત અસર કરે છે તે યાદ રાખી આ પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહિત કરવાનું જરૂરી છે. સેવાક્રેન્ટમાં દેશના યુવાધન માટે અગાંગિત તકો રહેલી છે. સંચારક્રેન્ટની કાંતિનો સૌથી મોટો ફાયદો સેવાક્રેન્ટ થયો છે.

રાખ્યીય ખર્ચ અને રોકાણના આંકડાઓનો અભ્યાસ કરીએ તો આપણી કુલ આવકનો ૬૦ ટકા ભાગ પરિવારો પોતાની જરૂરિયાતો માટે ખર્ચ કરે છે. સરકારનો હિસ્સો ૧૧.૫ ટકા છે. મૂરીરોકાણનો આંક ૨૮ ટકા છે. અન્ય દેશની તુલનામાં મૂરીરોકાણનું પ્રમાણ સારું કહી શકાય પણ હજી તેમાં નોંધપાત્ર વધારો કેમ થાય તે વિચારવા યોગ્ય છે. આપણી પ્રજાની સુખાકારી માપવા માટે માનવવિકાસ સ્યુકાંકની વાત કરીએ તો ૦.૬૪૭ના સ્કોર સાથે આપણો કેમ ૧૨૮મો છે. શિક્ષણ, આરોગ્ય, પાણી અને સ્વચ્છતા, આવાસ અને પર્યાવરણ જેવા અનેક મુદ્દાઓ છે જેમાં આપણી સ્થિતિમાં સુધારો કરવાના કામને અગ્રતા આપવી જરૂરી છે. આંતરરાખ્યીય ધોરણે જે તે દેશમાં કામ કરવાની સરળતાના માપદંડો મુજબ આપણું સ્થાન ૬૪મું છે, તેમાંથી આગળ વધીને પ્રથમ ૧૦ની સૂચિમાં સામેલ થઈ શકીએ તો આર્થિક વિકાસ ઝડપી બને. દેશમાં

ભાષાચાર, ન્યાયમાં વિલંબ, અનેક બાબતોની અનિશ્ચિતતા વગેરેના કારણે વિદેશી મૂડીરોકાણમાં આપણે ધોરણ મુજબ પ્રગતિ સાધી શકતા નથી.

આપણી નિકાસ યુ.એસ. ડોલર ઉત્તો અબજની છે. આયાત યુ.એસ. ડોલર ૫૧૪ અબજની છે. આ ખાંડ આપણે કેમ ઘટાડી શકતો તે યક્ષપ્રશ્ન છે. ભારત સરકારની અને રાજ્યની કુલ ૪૦ લાખ કરોડ રૂપિયાની આવક સામે ખર્ચ રૂ. ૫૨ લાખ કરોડ જેટલો છે તેનાથી દર વર્ષે રૂ. ૧૨ લાખ કરોડની ખાંડના કારણે મૌંધવારીમાં વધારો થતો રહે છે.

દેશમાં મંદી માટે આવકની અસમાન વહેંચણીની જેમ બેરોજગારી પણ જવાબદાર છે. લગભગ ૮થી ૧૦ કરોડ બેકારી ભોગવતા માણસોને કારણે દેશમાં ભારેલા અન્નિ જેવું વાતાવરણ છે. મૂડીવાદ અને રોજગારી વચ્ચેના સંબંધને ઉજાગર કરતું કાર્બ માર્ક્સનું વિધાન આજે પણ પ્રસ્તુત જણાય છે : ‘મૂડીવાદની પ્રકૃતિમાં જ થોડા મજૂરો પાસેથી વધારે કામ લઈને બાકીના બેરોજગારોની મોટી ફોજને કંગાળોના અનામત દળ તરીકે રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.’ દેશ ઉપર આંતરિક અને બાહ્ય દેવાનું પ્રમાણ પણ ચિંતાજનક છે.

યુ.એસ. ડોલર ૫૪૩ બિલિયનનું બાહ્ય દેવું છે. આપણી વિદેશી મુદ્રાની અનામત યુ.એસ. ડોલર ૪૪૦ બિલિયન છે. આ ૧૦૩ બિલિયન યુ.એસ. ડોલરનું નેટ દેવું ઘટાડું જરૂરી છે. આપણા અર્થતંત્રની ત ટ્રિલિયન ડોલરની વાર્ષિક આવક સામે ૨.૧ ટ્રિલિયન ડોલરનું આંતરિક દેવું પણ આપણા અર્થતંત્ર પર ભારે બોજો નાખે છે.

ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસ માટે એટલું જ કહી શકાય કે હાથી જેવું વિશ્લાળ અર્થતંત્ર ધોડા જેમ પૂર્વપાટ દોડે તો ૧૩૫ કરોડ લોકોના જીવનધોરણને ઉપર લઈ જઈ દેશને આર્થિક મહાસત્તા બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પ્રતીક્ષા છે પરિવર્તનની, પરિશ્રમની અને પરિણામલક્ષી પ્રવૃત્તિની.

— પ્રવીષ ક. લહેરી

ફેસબુક પર વિશ્વકોશના કાર્યક્રમો

હેલલા કેટલાક સમયથી ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં યોજાતા કેટલાક કાર્યક્રમોને ફેસબુક પર લાઈવ દર્શાવવામાં આવે છે. આ કાર્યક્રમ જે સમયે યોજાયા હોય તે સમયે ફેસબુકમાં ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ નામના એકાઉન્ટમાં જઈને જોઈ શકશે.

શ્રી બિપિન જમુભાઈ ભણના પુસ્તક ‘બે હાથની મથામણ’નું વિમોચન, કવીશ્વર દલપત્રામની દ્વિ-શતાબ્દી નિમિતે દીવાન-બલ્લુભાઈ પ્રાથમિક શાળા(અંકરિયા)ના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા કવિ દલપત્રામની રચનાઓની સંગીતમય પ્રસ્તુતિ, ડૉ. શિરીન મહેતાના પુસ્તક ‘ગુજરાતમાં નારીયેતના’ અને વંચિત મહિલાઓનો પડકાર’નું લોર્ડ ભીજુ પારેખના હસ્તે વિમોચન, મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૫૦મી જન્મજયંતીએ પ્રસિદ્ધ તસવીરકાર શ્રી જગન મહેતાએ ‘બિહાર શાંતિકૂચ-માર્ય ૧૯૪૭’ના સમયે લીધેલી તસવીરોનું પ્રદર્શન, ‘ગાંધી ઔર વિભાજન’ વિશે ડૉ. સુધીર ચંદ્રનું વક્તવ્ય વગેરે કાર્યક્રમો જોઈ શકશે.

મોડા ઊઠવા વિશે

શિયાળાના રવિવારની એક સવારે પોણા આઈ વાગ્યે હું બ્રશ કરતો હતો ત્યાં જેમણે ગઈ કાલથી આવવાની ધમકી આપી રાખી હતી તેવા એક સ્વજન પદ્ધાર્ય. પોણા આઈ વાગ્યે મને બ્રશ કરતો જોઈ એમને તીવ્ર આધાત લાગ્યો હોય એમ એમણે પૂછ્યું : ‘અરે ! તમે હજુ હમણાં ઊઠ્યા ?’ ‘હા. તમે આવવાના હતા એટલે આજે એક કલાક વહેલો ઊઠ્યો.’ મેં કહ્યું.

‘એટલે ? હું આવવાનો ન હોત તો તમે સાડાઆઈ વાગ્યા સુધી સૂઈ રહેત ?’ મારા પ્રત્યુત્તરથી એમનો આધાત તીવ્રતર બન્યો હતો એ હું જોઈ શક્યો. ‘હા. સાડાઆઈ વાગ્યા પછી તો સુવું હોય તોય કોણ સુવા દે ?’

ઘડીભર તો એ દિનમૂઢ બનીને મારી સામે જોઈ જ રહ્યા. મારા જેવા પામર અને કુદ્ર મનુષ્યને વહેલા ઊઠવાનો મહિમા સમજાવવો એ પોતાનો ધર્મ છે એમ એમને લાગ્યું. એટલે એમણે કહ્યું : ‘માણસ આઈ કલાકની ઊંઘ લ્યે તોય એની મહામૂલી જિંદગીનો ત્રીજો ભાગ કેવળ ઊંઘવામાં જ વેડફાઈ જાય છે એ તમે જાણો છો ?’

‘એ તો મુરબ્બી ! જોવા-જોવાના દિશ્કોણનો સવાલ છે. એમ પણ કહી શકાય કે જિંદગીનો ર/ઝ ભાગ જાગવામાં વેડફાઈ જાય છે.’

મારા જેવા અજ્ઞાનીને વહેલા ઊઠવાનો મહિમા સમજાવવાનું એમને ખૂબ જરૂરી લાગતું હતું, પણ એમ કરવા જરૂરી તો પોતે જે કામે આવ્યા છે તે રહી જરૂરી એવી તેમને બીક લાગી, એટલે પહેલાં તો એમણે એમના પુત્રરતન માટે સારી નોકરી શોધી આપવાની ભારપૂરક ભલામણ કરી ને પછી બાકીનો સમય મને વહેલા ઊઠવાનો મહિમા સમજાવવામાં વ્યતીત કર્યો. હું ઈથું તો મને દરરોજ બ્રાક્સમુહૂર્તે જગાડવાની જવાબદારી લેવાનીય તત્પરતા એમણે બતાવી. એમની બંને વાત પર યોગ્ય ધ્યાન આપવાનું વચ્ચેના આપી મહામહેનતે મેં એમને વિદાય કર્યા.

અમારા આ વડીલની જેમ વહેલા ઊઠવાનો પક્ષ કરનારા ઘણા હોય છે. જોકે આ પક્ષ કરનારાઓ બધા જ વહેલા ઊઠતા હોય છે એવું નથી. પણ ‘વહેલા ઊઠવું જોઈએ’ એમ તેઓ માનતા હોય છે અને વહેલા ઊઠવાનો મહિમા ગાતા હોય છે. જે લોકો વહેલા ઊઠતા હોય છે એમના પ્રયે આવા લોકો અહોભાવથી જોતા હોય છે. અમારા એક કવિમિત્ર છે. એ વહેલા ચાર વાગ્યે ઉઠે છે; એટલું જ નહીં, એટલા વહેલા દોડવા પણ જાય છે. આવી રીતે દોડવા જતાં એમને એક વાર કૂતરું કરડી ગયેલું. (માણસ કવિતા સાંભળીને સમસ્યાને બેસી રહે છે, પણ કૂતરાં એટલાં સહિષ્ણું નથી હોતાં !) આ પછી એમણે દોડવાનો રસ્તો બદલ્યો પણ ટેવ ન બદલી. વહેલા ઊઠવું જોઈએ એમ માનનારા — પણ ઊઠી ન શકનારા અમારા એક બીજા મિત્ર એમની વાત કરતાં કહ્યું : ‘તમે જાણો છો — આપણા કવિરાજ દરરોજ ચાર વાગ્યે ઉઠે છે !’ એમના મુખ

પર અહોભાવ ઉભરાતો હતો, ‘બિચારા !’ મેં ખેદ પ્રગટ કરતાં કહ્યું. ‘સૂવાના કીમતી સમયે એ જીવે છે. પોતાની ઊંઘ બગાડીને એ કવિતા લખે છે ને પછી કવિતા સંભળવી બીજાનીય ઊંઘ બગાડે છે.’ ‘પણ ચાર વાર્યે ઉઠવું એ જેવીતેવી વાત છે ?’ ‘જેવી-તેવી વાત નહીં હોય કદાચ, પણ મને એમની પ્રત્યે તમારી જેમ અહોભાવ થતો નથી. ઊલટું મને તેમની દયા આવે છે. એ ચાર વાર્યે ઉઠવાને બદલે સાત વાર્યે ઉઠતા હોત તો એટલો સમય એમના ચિત્તમાં ને ઘરમાં કેટલી શાંતિ હોત ! ને ગુજરાતી કવિતાને લાભ થત એ જુદો !’ મારા ભિત્રને મારી વાત સમજાઈ નહીં. મોટા ભાગનાને સમજાતી નથી. સત્ય સમજવું ને સમજાવવું ખરે જ હુખ્કર હોય છે. એટલે જ સમજયે-વણસપ્તમાં સૌ વહેલા ઉઠવાનો મહિમા ગાયાં કરે છે. કેટલાક તો વળી શાસ્ત્રનો આધાર ટાંકીને એમ કહે છે કે ‘શાસ્ત્રમાં વહેલા ઉઠવાની આજા છે.’ કચા શાસ્ત્રમાં આવી આજા છે એની જોકે એને ખબર હોતી નથી ને આવો સવાલ કોઈ એમને પૂછતુંન્ય નથી. આવી આજા કોઈ શાસ્ત્રમાં હોય એમ હું માનતો નથી ને કદાચ હોય તોપણ એ જમાના માટે કહેવાયેલું હોય તેને આ જમાનાને લાગુ પાડું એ તો નર્ધું અજ્ઞાન જ છે.

એમ તો પરંપરાથી જેમ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠવાનો મહિમા ગવાતો આવ્યો છે તેમ વામકુક્ષિનો મહિમા પણ એટલો જ ગવાયો છે. એ જમાનામાં જેમ સૌ વહેલા ઉઠતા તેમ બધોરે જમીને સૌ સૂર્ય જતા. ‘બાઈને સૂર્ય જવું ને મારીને ભાગી જવું’ એવી કહેવત પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. મારીને ભાગી જવાનું તો જોકે હજુય શક્ય છે ને આપણે લગભગ એમ જ કરતા હોઈએ છીએ, આપણે નહીં તો આપણાને મારનાર એમ કરે છે. જમીને સૂર્ય જવાની બાબતમાં તો ‘તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ।’ એમ જ કહેવું પડે તેમ છે. સાંદીપનિત્રાધિને કે કષ્વત્રાધિને જમીને બસ પકડવાના યક્ષપ્રશ્નનો નડતા નહોતા એટલે એ બધા જમીને વામકુક્ષિ કરી શકતા. આજે આપણે તો સામે ઘડિયાળ રાખીને જમવા બેસવું પડે છે, ઓફિસનો સમય થઈ ગયો હોય તો જમવાનું અર્ધેથી છોડીને ઊઠી જવું પડે છે ને જમીને તરત ભાગવું પડે છે. મારા એક ભિત્ર તો બિચારા બૂટની દોરી પણ બસસ્ટેન્ડે કે બસમાં જ બાંધે છે. આ સ્થિતિમાં વામકુક્ષિની તો વાત જ ક્યાં રહી ? એ જ રીતે સાંજે બસમાં અથડાતા-કુટાતા આઠ વાર્યે ઘેર આવીને જમીને છાપાં વાંચીએ ને બાબા-બેભીને એના સાહેબે આપેલા ગણિતના દાખલા મેળવી આપીએ ત્યાં દસ-અગ્નિયાર તો વાગી જાય. જ્યારે એ જમાનાના મારાસ્તો દિવસે વામકુક્ષિ કરતા ને રાતે વહેલા સૂર્ય જતા. સાંદીપનિત્રાધિનાં પત્નીએ પતિના હાથમાંથી ધ્યમગ્રંથ ખૂંચ્યવી લઈને કહ્યું હોય કે ‘હવે સૂર્ય જાઓ, બતીનું બિલ વધારે આવે છે.’ – એવું વાક્ય ક્યાંચ નોંધાયું નથી. આપણે રાતે મોડા સૂર્ય શકતા હોઈએ ને વામકુક્ષિ કેવળ રવિવારે (ને તે પણ કોઈ નિદ્રાશત્રુ સ્વજન ન આવી ચેતે તો) જ કરી શકતા હોઈએ ત્યારે વહેલા ઉઠવાની વાત જ કેવી બેઢૂઢી છે ! આપણે રાતની ગરેઝ કલાકની ઊંઘ અને બપોરની કલાકેની ઊંઘના બદલામાં આઠ વાર્યે ઉઠીએ તો એમાં કશું ખોટું કરતા નથી. એમ કરવામાં આપણે આપણા પૂર્વજી કરતાં જરાય વધુ ઊંઘતા નથી એ સાદા હિસાબની વાત છે! પણ આટલી સાદીસીધી વાત પણ સમજવાની તૈયારી કેટલાની ? (કમશઃ)

– રત્નલાલ બોરીસાગર

પ્રસ્થાનત્રયીના ભાષ્યકાર

૨૧મી સદીમાં પ્રસ્થાનત્રયી (ઉપનિષદ્, શ્રીમદ્-ભગવદ્ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર) પર ભાષ્યની રચના કરીને પ્રાચીન જ્ઞાનપરંપરાને અધ્યતન યુગમાં નવજીવન આપનાર મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામીએ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આ પ્રદાન દ્વારા તેઓએ સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા વેદાંતના ક્ષેત્રના વિદ્વાનો તેમજ અત્યાસુઓ માટે ચિંતનની એક નૂતન ધારા પ્રવાહિત કરી છે. પ્રસ્થાનત્રયી ભાષ્યો તથા ‘સ્વામિનારાયણ સિદ્ધાંતસુધા’ નામે વાદગ્રંથની રચના કરીને તેઓ પૂર્વવર્તી આચાર્યોથી નોખા તરી આવ્યા છે.

મહામહોપાધ્યાય
ભદ્રેશદાસ સ્વામી

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ક્ષેત્રે વેદાંતદર્શન શિરસ્થ પદ શોભાવી રહ્યું છે. વેદાંત એટલે ઉપનિષદ. ભારતીય ઋષિમુનિઓની હજારો વર્ષોની સાધનાના પરિપાક રૂપે જે મહાન અને દિવ્યજ્ઞાનનો તેઓને સાક્ષાત્કાર થયો, તે જ્ઞાન ઉપનિષદોમાં સંગૃહીત છે. મહર્ષિ વેદ વ્યાસે ઉપનિષદોના આ જ્ઞાનને વિષયાનુસાર સૂત્રાત્મક સ્વરૂપે રજૂ કર્યું, જે ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વળી, આ જ ઉપનિષદોનો સાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ‘શ્રીમદ્-ભગવદ્-ગીતા’ રૂપે રજૂ થયો છે. આમ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્-ભગવદ્-ગીતા – આ ગ્રણ શાસ્ત્રો વેદાંતદર્શનનાં આધારભૂત સર્વમાન્ય શાસ્ત્રો છે. આ ગ્રણ શાસ્ત્રો સંયુક્ત રૂપે પ્રસ્થાનત્રયી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રસ્થાનત્રયી પર ભાષ્યો રચવાની પરંપરા પ્રાચીન છે. પ્રસ્થાનત્રયી પર ભાષ્ય-રચના કરીને મહાન આચાર્યોએ વિભિન્ન દર્શનની બેટ આપી છે. બ્રહ્મસૂત્રો પર બોધાયન, ટંક, ગુહટેવ વગેરે ઘણા વિદ્વાનોએ ભાષ્યો રચ્યાં છે. તે જ પરંપરામાં સને ૭૮૮થી ૮૨૦ દરમિયાન આચાર્ય શંકરાચાર્યજીએ સંપૂર્ણ પ્રસ્થાનત્રયી પર અદૈતમતાનુસાર ભાષ્યરચના કરી, જે હાલ ઉપલબ્ધ ભાષ્યોમાં પ્રથમતયા પ્રસિદ્ધ છે. ત્યારબાદ આ પરંપરામાં ઉત્તરોત્તર રામાનુજાચાર્ય, મધ્વાચાર્ય, નિબાકાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો દ્વારા અનુકૂળે વિશિષ્ટદેવિત, દૈત, દૈતાદૈત, શુદ્ધાદૈત વગેરે ભતને અનુસરીને ભાષ્યો રચાયાં.

સદીઓ બાદ, વર્તમાન સમયે આ પરંપરામાં મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણ પ્રબોધિત અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનને અનુસરીને સમગ્ર પ્રસ્થાનત્રયી પર ભાષ્યગ્રંથો રચ્યા છે, જે સાંપ્રદત સમયે વેદાંતસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એક વિરલ ઘટના છે. કારણ કે ૨૧મી સદીમાં ફરી એક વાર એક મૌલિક નૂતન તત્ત્વદર્શનની બેટ મળી છે.

પૂર્વવર્તી આચાર્યોએ એક, બે કે ત્રણ મૂળભૂત તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરીને તેનું પ્રતિપાદન

કરતાં ભાષ્યો રચ્યાં છે. જ્યારે સ્વામિનારાયણ ભાષ્યમાં પાંચ મુળભૂત તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન થયું છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એમ પાંચ તત્ત્વોનું વિલક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે. ‘અક્ષરરૂપ થઈને પુરુષોત્તમની ભક્તિ કરવી’ એ વચનામૃતનો મુખ્ય પ્રતિપાદ સિદ્ધાંત છે. આ જ તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન પ્રસ્થાનત્રીયી સ્વામિનારાયણ ભાષ્ય દ્વારા મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામીએ કર્યું છે. જેમાં અનાદિ કાળથી માયા પર એવાં બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર થયો છે — અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ. માયાથી પર એવા આ બે બ્રહ્મનું અપૂર્વ નિરૂપણ આ દર્શનની મૌલિકતા સૂચયે છે.

સૈદ્ધાંતિક નિર્ણયિના ઉદ્દેશ્યી કરવામાં આવતી મીમાંસાને વાદ કહેવામાં આવે છે. વાદગ્રંથમાં સંપ્રદાયના પ્રત્યેક સિદ્ધાંતનું શાસ્ત્રીય શૈલી અનુસાર યોગ્ય યુક્તિઓ અને પ્રમાણોથી પ્રતિપાદન અને પ્રસ્થાપન કરવામાં આવે છે. વળી, પોતાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરતી વેળાએ ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનું વાદગ્રંથમાં શાસ્ત્રીય સમાધાન આપવામાં આવેલું હોય છે. વાદગ્રંથથી સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો સુરક્ષિત બને છે.

અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દૈત, દૈતાદૈત વગેરે દર્શનોના વાદગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ જેમણે સંપૂર્ણ પ્રસ્થાનત્રીયનાં ભાષ્યો રચ્યાં હોય તે જ આચાર્ય દ્વારા વાદગ્રંથની રચના પણ થઈ હોય એવા એકમાત્ર આચાર્ય મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામી છે. આ તેઓની એક વિરલ અને અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ છે. તેઓએ ‘સ્વામિનારાયણ સિદ્ધાંત સુધ્યા’ નામે વાદગ્રંથ રચ્યીને અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શનને દઢતા અને સુરક્ષા બક્ષી છે.

મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામી પોતાની આ તમામ સિદ્ધિઓનું શ્રેય ગુરુહરિ પ્રમુખસ્વામી મહારાજના ચરણે ધરે છે. નવમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ ૧૪ વર્ષની કિશોર વયે સંતદીક્ષા પ્રાપ્ત કરનાર મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામી પોતાની સંસ્કૃત અભ્યાસની પ્રેરણાથી માંત્રીને ભાષ્ય-નિર્માણની શક્તિ સુધીનું તમામ ગુરુહરિપ્રદાન છે એવું ભારપૂર્વક જણાવે છે. જે ગુરુએ આજ્ઞા ન કરી હોત તો તેઓએ પીઅચી.ડી. સુધીના અભ્યાસથી જ સંતોષ માની લીધો હોત.

પ્રમુખસ્વામી મહારાજની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનથી જ અવર્ચીન યુગમાં સંપૂર્ણ પ્રસ્થાનત્રીયના અભિનવ ભાષ્ય તેમજ વાદગ્રંથની રચના સંભવી હોવાથી ફીજ દેશની ધાર્મિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ સંયુક્ત રૂપે પ્રમુખસ્વામી મહારાજને ‘ભાષ્યપરંપરા સંરક્ષક’ પદવીથી અલંકૃત કર્યા છે. એ જ રીતે ઓસ્ટ્રેલિયાના ISWA સંગઠને પણ તેઓશ્રીના ચરણે ‘સનાતન શાસ્ત્ર જ્યોતિર્ધર’ બહુમાન અર્પણ કર્યું છે.

મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામીના આ યુગકાર્યને દેશવિદેશનાં અનેક શૈક્ષણિક પ્રતિષ્ઠાનોએ બિરદાયું છે. જે લખ્યપત્રિષ્ઠ શૈક્ષણિક પ્રતિષ્ઠાનોએ ‘અક્ષરપુરુષોત્તમ દર્શન’ને સમર્થન આપી ભદ્રેશદાસ સ્વામીને અનેકાનેક બહુમાનોથી સત્કાર્ય છે.

શિક્ષણક્રેત્રે મહામહોપાધ્યાય ભદ્રેશદાસ સ્વામીનું ભાષ્યરચનારૂપી આ સર્વમાન્ય અમૃત્ય પ્રદાન ચિરંતન કાળ સુધી અનેકાનેકને નવો માર્ગ ચીધનું રહેશે. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા : અર્જુનના વિષાદનું વિશ્લેષણ અને સમાધાન’ વિષય પર ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી અંતર્ગત ૨૮ ફેબ્રુઆરી સાંજના ૫-૩૦ વાગ્યે તેઓનું વ્યાખ્યાન યોજયું છે.

— ડૉ. જ્યેશ માંદલકા
ડૉ. આનંદ આચાર્ય

અમે બસ ગાયાં કરિયેં

વિશ્વકોશમાં કાવ્ય-સંગીતશૈલીએ ર જાન્યુઆરી, ૨૦૨૦ના દિવસે દસ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. આ એક દાયકાની કેટલીક સ્મૃતિઓ આજે વાગોળવાનું મન થાય છે.

૨૦૦૮ નવેમ્બરનો એ દિવસ યાદ આવે છે કે જ્યારે આ શ્રેણી શરૂ કરવાનો પ્રસ્તાવ શ્રી કુમારપાળ દેસાઈએ મારી સમક્ષ મૂકેલો. મુરબ્બી શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકરે એની ગુણવત્તા પર ભાર મૂક્યો હતો અને આગ્રહ સેવ્યો હતો કે કોઈ પણ સંઝેગોમાં કાવ્યતત્ત્વ ને કલાતત્ત્વ સાથે સમાધાન ન કરશો. કુમારપાળભાઈએ નવીનતાનો આગ્રહ રાખતાં કહ્યું કે વ્યાવસાયિક કાર્યક્રમોમાં વારંવાર સાંભળવા મળે છે એવાં ગીતો તો અહીં નહીં જ રજૂ કરવાનાં. વળી બંનેએ કહેલું કે આ સર્નંગ ચાલનારા કાર્યક્રમની શ્રેણી છે ને એટલે એકાદ બે કાર્યક્રમનો આ ખેલ નથી. કોઈ ધન્ય ક્ષણે બંનેનો આદેશ માથે ચડાવ્યો ને ર જાન્યુઆરી, ૨૦૧૦ના શુભ દિને મુ. ધીરુભાઈ ઠાકરની પરિકલ્પનાના વિશ્વકોશ લલિતકલા કેન્દ્રનો આરંભ આ શ્રેણીમાં શ્રી રમેશ પારેખનાં કાવ્યોની રજૂઆત સાથે થયો.

૨ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮માં ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સ્થાપનાદિવસે યોજેલા કાર્યક્રમ માટે કુમારપાળભાઈએ કહ્યું કે એવી ગુજરાતી કવિતા રજૂ કર કે જેને સમાંતર કે તેવો જ ભાવ વ્યક્ત કરતી કવિતા અન્ય ભાષાઓમાં હોય. પેપર ઘણું અધરું હતું. હું તો કાયદાનો વિદ્યાર્થી, ભાષાનો નહીં, પણ કાયદામાં તુલનાત્મક અભ્યાસ એ મારો ગમતો વિષય એટલે એ જ ટેક્નિક કવિતામાં અપનાવી. ગમતાં કેટલાંક કાવ્યો આ રહ્યાં –

‘ભતી વિષ, તેલ વિષ, સૂત્ર વિષ જો વળી,
અચળ જળકે સદા વિમળ દીવો,
નેત્ર વિષ નીરખવો, રૂપ વિષ પારખવો,
વણજિધ્રવાએ રસ સરસ પીવો... નીરખને ગગનમા’
નરસિંહના આ અમર પદની સમાંતર રિલ્કેનું કાવ્ય આ રહ્યું –
'Put out my eyes and I can see you still
slam my ears and I can hear you yet
and tongueless I can conjure you at will'

પ્રિયકાન્ત મણિયારનું આ ગીત છે –

‘આ નભ જૂક્યું તે કાનજી ને ચાંદની તે રાધા રે’
મરાઠી કવિ પુરુષોત્તમ રેણેનું આ કાવ્ય જુઓ –
‘આ નીલ વ્યોમ તે હરિવર ને આ શ્વેત ચાંદની રાધા’
વિશ્વકોશ માટેના કાર્યક્રમોમાં સ્વરાંકન કરતાં કરતાં શબ્દને સાંગીતિક અર્થ આપવાનો કીમિયો પાકો થયો. જેમ કે રાજેન્દ્ર શુક્લની કવિતા છે –

‘એક ને એક જ સ્થળે મળિયે અમે’ - એમાં ‘એક ને એક’ અને ‘મળિયે અમે’માં સરખા જ સ્વરો છે. અમેરિકન કવિયત્રી જોએ ઓક્લિન્સના એક કાવ્યનો અનુવાદ ૨૦૧૬માં રજૂ કરેલો -

‘હું હરતોફરતો વાયુ ને તું થીર ભૂમિ
રેતી પરનો પડછાયો થઈ રહું સદાયે ઘૂમી’

એમાં ‘થીર’ શબ્દ પર સ્થાયી સ્વરો સ્થિરતાનો ભાવ અને ‘રેતી પરનો’માં સ્વરો ‘પ ની રે’ મધ્યથી તાર સપ્તકમાં જાય ને ‘પડછાયો’માં અના ઊલટા સ્વરો ‘રે ની પ’ પડછાયાનો ભાવ વ્યક્ત કરે. તેયારીની પ્રક્રિયા દરમિયાન કેટલા નવા રાગોના સંપર્કમાં આવ્યો ! - રાવજી પટેલના ગીત ‘અમે રે અધવચ રણનાં વીરડાં’ માટે પંડિત દિનકર કેંકણીએ બનાવેલો રાગ ગુણરંજની ઉપયોગમાં લીધો. કુમારપાળભાઈના આગ્રહથી મીરાંનું પદ ‘રામ રમકું જાયિયુ’ કરવા રાજસ્થાનની પ્રાદેશિક ફ્લેવર સ્વરાંકનમાં લાવવી હતી. એ માટે સારંગ રાગનો એક મુકાર મધમાત સારંગ અનુકૂળ લાગ્યો. એમના ગીત ‘મારે એક અગનગીત ગાયું’માં આવતા દીપક રાગના ઉલ્લેખથી પ્રેરાઈને ઉસ્તાદ ગુલામ મુસ્તાફા ખાંસાહેબના ગાયેલા દીપક રાગને યૂ-ટ્યુબ પર સાંભળીને એક ગીતમાં દીપક રાગના સ્વરો લીધા અને (તાનસેન જેવી તો નહીં પણ) સહેજ બેચેની જરૂર અનુભવી. મકરનદ દવેનું કાવ્ય ‘સૌંદર્યનું ગાણું મુખે મારે હજો’ ગીત નથી, છતાં ગાયું. ઉમાશંકર જોશીનું સોનેટ ‘વિશ્વમાનવી’ અને ભગતસાહેબનું ‘આખાઢધારા’ પણ ગાય્ને રજૂ કર્યો. ૨૦૧૭ની પહેલી ડિસેમ્બરે કવિ ન્હાનાલાલના ગીતો રજૂ કરવાનાં હતાં. કવિ ચંદ્રકાન્ત શેઠે ન્હાનાલાલનું એક કાવ્ય ‘પરમપ્રેમ પરબ્રહ્મ’ ગવાય એવી ઈચ્છા વ્યક્ત કરેલી. એ કાવ્ય ક્યાંય સુધી સ્વરબદ્ધ નહોતું થયું, તે કાર્યકમના દિવસે સવારે મુંબઈથી અમદાવાદ આવી રહ્યો હતો ત્યારે ખેનમાં બૈરવી રાગમાં મધ્ય લય એકતાલમાં સ્વરબદ્ધ થયું. ઉમાશંકર જોશી, શ્રી નિરંજન ભગત અને કવિ ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોના એકથી વધુ કાર્યકમો થયા ને એ દરેક કાર્યકમ માટે નવાં ગીતો સ્વરબદ્ધ થયાં. એક કાર્યકમમાં ભગતસાહેબે કાવ્યો વાંચ્યાં ને મેં એમની હાજરીમાં એમનાં ગીતો ગાવાનું સાહસ કર્યું !

દરેક કાર્યકમમાં દસેક ગીતો રજૂ થઈ શકે. બીજાં ચારેક ગીતો ‘બોક અપ ખાન’ તરીકે સાથે રાખવાં પડે. લગભગ ચાલીસ જેટલા કાર્યકમો અને એક કાર્યકમમાં સરેરાશ દસ કાવ્યો ગવાય, તો લગભગ ચારસો જેટલાં કાવ્યો સંગીતમાં અને બીજાં કેટલાંય પઠન સ્વરૂપે રજૂ કરવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપજ્યું. મોટા ભાગનાં કાવ્યો ખાસ એ કાર્યકમ માટે સ્વરબદ્ધ થયાં. રજૂ ન કરી શકાયેલાં કાવ્યો મારી બેન્કમાં વિશ્વકોશની અનામત તરીકે જાળવી રાખ્યાં છે.

દસ વર્ષમાં મને શું મળ્યું ? દરેક કવિનાં સમગ્ર સર્જનમાંથી પસાર થવાની તક મળી. જે અન્ય સ્વરકારોનાં ગીતો રજૂ કર્યા તેમનાં સ્વરાંકનોની શૈલીની નજીક જવા મળ્યું. અનેક સહદ્યી શ્રોતાઓનો પ્રેમ મળ્યો. અંતર્મુખ થવા મળ્યું. જાતની સાથે ગાઢ

ઓળખાણ થઈ. કવિતાનું સંગીતસભર અર્થધટન હોઈ શકે એવી મારી શ્રદ્ધાને કાવ્ય-સંગીતશ્રેષ્ઠીમાંથી સમર્થન મળ્યું. રૂપિયાના પ્રચંડ અવમૂલ્યનના સમયમાં મને આ જુદા પ્રકારની સમૃદ્ધિ મળી. મનોજ ખેડેરિયા કહે છે તેમ —

‘નિરાણું નમણું નજરાણું છે મારી બંધ મુઢીમાં
કદી ન ખૂટંતું નાણું છે મારી બંધ મુઢીમાં
હું ઘેરૈયો છું રસ્તો રોકી આડો, રંગ લઈ ઊભો,
ગુલાબે ગુંજું ગાણું છે મારી બંધ મુઢીમાં.’

હમણાં થયેલા લગભગ ચાલીસમા કાર્યક્રમમાં અમૃતા પ્રીતમ, ડેવિડ હાર્કિન્સ, ઓમર ખયામ વગેરે અન્ય ભાષી કવિઓની ગુજરાતીમાં અનૂદિત કવિતાઓ રજૂ કરી. આમ, ‘રૂડી ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલ’ તરીકે કાવ્ય-સંગીતશ્રેષ્ઠીની સેવામાં દસ વર્ષ વિતાવ્યાં. સૈફ પાલનપુરી કહે છે તેમ —

મળી થોડી ધન્ય ક્ષણો જિંદગીમાં
મને ગીત ગાવાની હુરસદ મળી’તી.

આપણી ભાષાની વિશ્વકક્ષાની કવિતાઓ ગાવા મળી અને વિશ્વની અન્ય ભાષાઓની કવિતાઓ આપણી ભાષામાં રજૂ કરવા મળી એ માટે વિશ્વકોશનો આભાર કયા શબ્દોમાં માનું? કવિ પ્રાણવ પંડ્યાની ગજલની આ અનુભૂતિ મને પણ થાય છે -

‘કશુંયે ના કવિતા સમ કવિતાથી વધુ કાંઈ નહીં
કવિતાના જ ખાઉં સમ કવિતાથી વધુ કાંઈ નહીં
કદી એકાન્ત અજવાણે કદી એ આંસુઓ ખાળે
બનાવે શાસને ઝોરમ કવિતાથી વધુ કાંઈ નહીં.’

આ કાર્યક્રમો કવિતા-સંગીત સમજનારા સંખ્યામાં બહુ ઓછા શ્રોતાઓ માટે જ છે ને એટલે એ ‘એકેડેમિક’ પ્રવૃત્તિ છે તથા એની ‘કોમર્શિયલ વેલ્યુ’ નથી એવી ટીકાથી હું અજ્ઞાન નથી જ. પણ મારે મરીજનો એક શેર કહેવો છે-

‘ફક્ત હું એમના માટે ગજલ લખું છું મરીજ,
આ ચાર પાંચ જે મારો કમાલ સમજે છે.’

વર્ષ ૨૦૧૬નું સાહિત્યનું નોબિલ પારિતોષિક અમેરિકન સૌન્ગ રાઈટર બોબ ડિલનને મળ્યું. એમના પારિતોષિક સ્વીકાર પ્રવચનમાં એમણે લખ્યું છે કે ખરી કસોટી પચાસ શ્રોતાઓ સમક્ષ કરેલી રજૂઆતમાં હોય છે, પચાસ હજાર શ્રોતાઓ સમક્ષ કરેલી રજૂઆતમાં નહિ, કારણ કે એ પચાસ શ્રોતાઓ કૃતિમાં રહેલા કલાતત્ત્વને માણી, પ્રમાણી શકે છે. વિશ્વકોશના સજ્જ શ્રોતાઓ કાવ્ય અને સ્વરાંકનની નજીક આવવાની તૈયારી ધરાવે છે. વિશ્વકોશના કાર્યક્રમો-બેમુભાઈનો શબ્દ વાપરીને કહું તો ‘ચેમ્બર ચ્યુઝિક’ના કાર્યક્રમો છે.

કાવ્યગાનની પ્રવૃત્તિને ‘સુગમ સંગીત’ કહેવામાં આવે છે. ‘સુગમ સંગીત’ એ નામાભિધાન અંગે આપણે વિચારવું જોઈએ. મોટે ભાગે એ નામનો સ્થૂળ અર્થ કરવામાં

આવે છે ને એટલે જ ‘સુગમ સંગીત’ એટલે હલકુંફૂલકું સંગીત એ રીતે એને જોવામાં આવે છે. કવિતા અને સંગીત બંને કલાઓ છે અને કોઈ પણ કલા સુગમ નથી જ. નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ પોતાનાં ‘કુસુમમાળા’નાં કાવ્યને ‘સંગીતકાવ્ય’ એવું નામ આપેલું. ગાયક રાસબિહારી દેસાઈ અને કવિ રાજેન્ડ્ર શુક્લ ‘કાવ્યસંગીત’ નામના હિમાયતી છે, કારણ કે એમાં કાવ્યની પૂર્વ ઉપસ્થિતિનો સ્વીકાર છે. રાજેન્ડ્ર શુક્લ એટલે સુધી કહે છે કે ‘કાવ્યસંગીત’ એટલે ‘કાવ્ય અને સંગીત’ એવો દન્દ સમાસ નથી; ‘કાવ્યનું સંગીત’ એવો ખણી તત્પુરુષ સમાસ પણ નથી; પણ ‘કાવ્ય એ જ સંગીત’ એવો કર્મધારય સમાસ છે. હમણાં જ, યુરોપમાં પ્રચાલિત ‘આર્ટ સોન્ગ’ વિશે સંગીતશાસ્ત્રી મેરી એન મેલોયનો એક લેખ વાંચ્યો, જેમાં આમ કહ્યું છે -

'An Art Song might be defined as "a poem set to music, usually for trained voice and piano accompaniment with a duration of about three minutes." But more than this simple definition denotes, an Art Song strives to be the perfect combination of music and literature, based on four elements: poet, composer, singer and accompanist. The composer uses the full resources of the art form to embellish the poet's text, sometimes even realizing potential interpretations that were not explicit in the poet's words. In well-realized Art Song, the composer creates a duet between the accompanist and the vocalist. That is, the Art Song paints for us a picture of what the poet might have envisioned. The performance of an Art Song literally breathes life into this picture through a complementary, coordinated partnership among the four significant elements.'

મને હુંમેશાં એમ લાગ્યું છે કે છપાયેલ શબ્દ કરતાં બોલાયેલ શબ્દ અને બોલાયેલ શબ્દ કરતાં ગવાયેલ શબ્દ વધુ અસરકારક છે. કવિના શબ્દનું પોતાનું, અંતર્ગત સંગીત હોય છે જ. એથી ગવાયેલ શબ્દમાં કવિના છપાયેલ કે બોલાયેલ શબ્દ કરતાં કેંક વિશેષનો ઉમેરો થાય એ જરૂરી છે. આ ‘કેંક વિશેષ’ની શોધ એ સ્વરકાર તરીકેની મારી શોધ છે. કાવ્યગાન એ કવિના શબ્દ પર સ્વરનો અભિષેક છે.

કાવ્ય-સંગીતશ્રેષ્ઠીનાં દસ વર્ષની સમાપ્તિ સાથે સ્તરમાં નહિ ઊત્તરવાની - સ્તરમાં ઊંચે ને ઊંચે જવાની જવાબદારી અને આ ક્ષેત્રે કેંક નવું, વધુ સુંદર કરું એવી અપેક્ષાઓ પણ જોડાયેલી છે, જે નિભાવવાની અને સંતોષવાની ક્ષમતા મળે એવી પ્રાર્થના કરું છું. કવિવર ટાગોરના કાવ્યની એક પંક્તિ છે -

The song that I came to sing remains unsung to this day.

આ નહિ ગાઈ શકાયેલ ગીત ગાઈ શકું એવા આશીર્વાદ વિશ્વકોશ પાસે ને આપ સૌ પાસે માંગી શકું ?

અંતે, હસિત બૂચના શબ્દોમાં મારી ઈચ્છા વ્યક્ત કરું છું-

એક નિરંતર લગન અમે રસ પાયાં કરિયે

હવે મુશ્ખીમાં ગગન અમે બસ ગાયાં કરિયે

- અમર ભક્ત

સજ્જવ ખેતીની વાત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટે ગયા વર્ષે સમગ્ર ગામનો સર્વાંગી વિકાસ કરનારને અને આ વર્ષે સજ્જવ ખેતીકેતે કામ કરનાર 'જતન'ને એવોઈ માટે પસંદ કર્યા તે વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના દૂરંદેશીપણાનું ઘોટક છે. તેનું શ્રેય ચીનુભાઈ શાહને પણ જાય, જેમણે સાહિત્યની સંસ્થાને આ કામ સોંઘ્યું. જે દેશમાં દર ૨૮ મિનિટે એક ખેડૂત આપધાત કરતો હોય તે સિલસિલો બે-બે દાયકા સુધી ચાલે તે દેશની સાહિત્ય સંસ્થા ખેતીવિષયક નિસબત ધરાવનાર સંસ્થાને સન્માનિત કરે તે સમગ્રતાના વિચારની સાબિતી છે. 'જતન' વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને પસંદગી સમિતિનું અત્યંત નાનાતાપૂર્વક ઋણી છે.

આપ સૌને યાદ હશે કે ૧૯૮૮માં સીઓલની ઓલિમ્પિકમાં બેન જોન્સન નામના કેનેડાના દોડવીરે ૮.૭૮ સેકન્ડમાં એકસો મીટર દોડ લગાવીને સુવાણિયંદ્રક જીત્યો હતો. ત્રણ દિવસ પછી ખબર પડી કે તેણે તો સ્ટિરોઇડની તાકાતથી સુવાણિયંદ્રક જીત્યો હતો. ભારે વિવાદ પછી તે ચંદ્રક પાછો લેવાયો. બેન જોન્સન ડિસ્કવોલિફાઈડ થયો. આજની કૃષિરસાયણો આધારિત ખેતી ટેક્નોલોજી એક પ્રકારના સ્ટિરોઇડને આધારે ઉત્પાદકતા દેખાડી રહી છે, પણ હવે તેના દિવસો પૂરા થઈ ચૂક્યા છે, તે ડિસ્કવોલિફાઈડ થઈ ચૂકી છે. જેમ સ્ટિરોઇડસ શરીરને અંદરથી કાયમી રીતે નભળું પારી દે છે, તેમ આ ચૂર્ણિયા જેવાં વીસેક રાસાયણિક ખાતરો અને દેશમાં વપરાતાં ૨૫૦ જેટલાં જવનાશકો (પેસ્ટિસાઇડસ) દેશના કૃષિ પર્યાવરણને મૂળભૂત રીતે નભળું પારી ચૂક્યાં છે.

એક કાર ૬૦૦ કિમી. ચાલે અને જેટલું ગ્લોબલવોર્મિંગ કરે, તેટલું ગ્લોબલવોર્મિંગ ચૂર્ણિયાની એક થેલી કરે છે. ૫૦ કિગ્રા. ચૂર્ણિયામાં ૨૧ કિગ્રા. નાઈટ્રોજન હોય છે, જેમાંનો ૭ કિગ્રા. હવામાં વધુટીને ગ્લોબલવોર્મિંગ કરે છે, બીજો ૭ કિગ્રા. પાણીમાં નીતરીને ભૂર્ગભર્જણને પ્રદૂષિત કરે છે. વિકાસના નામે આ પ્રદૂષકનો વપરાશ વધારવા ૭૦-૮૦ % રાહત આપાય છે. કેન્દ્ર સરકાર દર વર્ષ એક એકરદીઠ ચારેક હજાર રૂપિયા માત્ર રાસાયણિક ખાતરોની સબસિડી પાછળ ખર્ચે છે. ઓછામાં ઓછાં ૧૦૪ જવનાશકો એવાં છે કે જે બીજા દેશોમાં પ્રતિબંધિત છે અથવા વાપરવા વિશે બંધનો છે, પણ ભારતમાં છૂટથી વપરાય છે. આમાંના કેટલાંકની ઝેરી અસરો વિશે પૂરાં સંશોધનો જ થયાં નથી અને તેનું ઝેર ચેત્યારે દક્તરે દર્દની કઈ સારવાર આપવી તે (Antidote) જ નક્કી થયું નથી.

છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં કૃષિકેતે ઉમેરાયેલા એક નવા સ્ટિરોઇડનું નામ છે જિનેટિકલી મોરીફાઈડ (જીએમ) પાકો. ભારતમાં એકમાત્ર મંજૂરી પામેલ જીએમ પાક-બીટી કપાસ હવે નિષ્ફળ જઈ રહ્યો છે. અલભત શહુઅતાનાં ૫-૭ વર્ષમાં તેણે કમાવી આયું, પણ તેની સામે તેને લીધે વપરાયેલાં લગભગ બમણાં રાસાયણિક ખાતરોનું નુકસાન આવક-જીવક પત્રકમાં ગણાતું નથી. ઈશ્વરની કૃપાથી તે પછી આવનારાં બીટી રીગણા, એચ.ટી. કપાસ, જીએમ રાપડાને અપાનાર મંજૂરી આપણે રોકી શક્યા છીએ અને

દેશની ખેતી, ખેડૂત અને ખેતપેદાશ ખાનાર ગ્રાહકવર્ગ આ નવા સ્ટેરોઇડના નુકસાનથી બચ્યો છે. હરિયાણામાં ખેડૂતો ડાંગરનું પરાળ બાળો અને દિલ્હી ગૂંગળાય ત્યારે આપણને સમસ્યાનું ભાન પડે છે, પણ તેનાથી જમીનના છવો મરે, જમીન નિર્જવ બને, તે હજુ આપણી નિસબ્ધતનો મુદ્દો નથી. વિકાસની ખોટી તરાહને લીધે હવે વકરી ચૂકેલાં ગૂમદાં આપણા માટે પીડાકારક છે. આ સિસ્ટમની નિષ્ફળતા છે. લક્ષ્ણોને એટલે કે (દિલ્હીની હવા ઉપર ડેલિકોપ્ટરથી પાણી છાંટી) દબાવી દેવાથી પરિસ્થિતિ સુધરવાની નથી, એ તો થાગડ-થીગડ થયું.

આપણને ખબર છે કે પ્રકૃતિમાં સજવોની સતત ઉત્કાંતિ થતી રહે છે. બદલાતા વાતાવરણમાં 'Survival of the Fittest'ને નાતે જે પ્રજ્ઞતિ કે જાતો અનુકૂળ જીનીનસમૂહો ધરાવે તે ટકે છે અને બાકીનાનો નાશ થાય છે. હું જોઉં છું કે માત્ર સજવો વિશે જ નહીં, માનવ નામની પ્રજ્ઞતિની સમજની પણ ઉત્કાંતિ થઈ રહી છે તે પોંખવાલાયક ઘટના છે. આ ઉત્કાંતિ દરમયાન માણસજીત ભૂલોમાંથી બોધપાઠ લઈને સુધરતી જાય છે. ૧૯૮૮માં રીડીટી નામના જંતુનાશકના શોધકને નોંબેલ પ્રાઈઝ મળ્યું હતું, જે પછી ૧૯૭૨માં અમેરિકાએ અને તેનાં ૧૭ વરસ પછી ૧૯૮૮માં ભારતે ખેતી માટે તેને પ્રતિબંધિત કર્યું. સિટેર વર્ષ સુધી સહજ રીતે વપરાતી નોવાલજીન પ્રતિબંધિત થઈ, ગીધની વસ્તીને ઘટાડતી ડાયક્લોફેનાક સોડિયમ પર પશુ-સારવાર માટે પ્રતિબંધ લદાયો, ઓઝોન સતરને નુકસાન કરનાર CFC(ક્લોરોફ્લૂરો કાર્બન્સ)વાળાં ફીજ ભારત સમેત દુનિયાભરમાં પ્રતિબંધિત થઈ રહ્યાં છે. આ પ્રતિબંધ લાદવાથી આપણે પછાત નથી થતા, પણ ઉત્કાંતિ પામીએ છીએ. પર્યાવરણ અને આરોગ્યશાસ્ત્રના વિકસના વિજ્ઞાનની મદદથી આપણને બોધપાઠ મળે છે.

ભૂલ કરીને બોધપાઠ મેળવવો અને પછી સુધરવું માણસજીતનો જન્મસિદ્ધ અવિકાર છે, પણ આ બોધપાઠની પ્રક્રિયા જરૂરી અને ઓછા નુકસાનથી પતવી જોઈએ. તમાકુ વિશે ૭૦ વર્ષ, રીડીટી વિશે ૩૫ વર્ષ, હરિયાળી કાંતિ વિશે ૬૦ વર્ષ બોધપાઠ મળ્યો. પણ જીએમ પાકો વિશે તો માત્ર ૧૫ વર્ષમાં જ બોધપાઠ મળી ગયો. વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી કાંઈ આઈસોલેશનમાં કામ કરતાં નથી. તેણે સ્થાનિક પર્યાવરણ અને આર્થિક-સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સ્થિતિની વચ્ચે કામ કરવાનું છે. માત્ર ટૂંક ગાળાના અને માત્ર આર્થિક ફાયદાના માપદંડમાંથી બહાર નીકળવું અનિવાર્ય છે. નવાં આવી રહેલાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીની પર્યાવરણ, આરોગ્ય અને સમાજજીવન પરની લાંબા ગાળાની અસરો અંદાજી ન શકીએ તો બોધપાઠ મેળવવામાં વાર લાગશે. વિજ્ઞાને કાંઈક એવું કરવું જોઈએ કે જે કોઈ બોધપાઠ મેળવવાના છે તે ર-૫ વર્ષમાં મળી જાય, જેથી માનવની સમજની ઉત્કાંતિની પ્રક્રિયા જડપી થાય અને આપણે જાગ્રા નુકસાન વિના ચિરંજીવ સંપોદી વિકાસ (Sustainable Development) માટેના વિજ્ઞાન-ટેક્નોલોજીને ઓળખી શકીએ. 'જતન'ની મથામણ આ પ્રક્રિયામાં થોડું યોગદાન આપવાની છે. (કમશઃ)

કપિલ શાહ

(શ્રી ચિનુભાઈ આર. શાહ જીવનશિલ્બી એવોર્ડ 'જતન' સંસ્થાને એનાયત થયો,
તે વખતે આપેલા પ્રતિબાધની સંવર્ધિત આવૃત્તિ)

પ્રયોગશાળા : આજુવિકા આપનારું તીર્થસ્થાન

આપણા દેશના ઉત્તર-પૂર્વ વિસ્તારમાં આસામ, મેઘાલય, નાગાલેન્ડ, મધ્યપુર, ત્રિપુરા, ભિજોરમ અને અરુણાચલ પ્રદેશ વિસ્તારમાં લગભગ ૨.૫૫ લાખ હેક્ટર જમીન આવેલી છે. સમગ્ર દેશની વસ્તીના ચાર ટકા લોકો અહીં વસેલા છે. આમાંથી ગ્રાણું ટકા લોકો ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં વસે છે, જેમાં પછાત આદિવાસી જાતિના લોકો મુખ્ય છે.

ભૌગોલિક રીતે દેશથી અલગ લાગતો આ વિસ્તાર અત્યાર સુધી સામાજિક અને આર્થિક દાખિએ પણ ઘણો પછાત રહી ગયેલો વિસ્તાર છે. આપણા દેશની ઉત્તર-પૂર્વ સરહદનો આ વિસ્તાર ચીન, બર્મા અને બાંગ્લાદેશની પાડોશમાં આવેલો હોવાથી ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

આ વિસ્તારમાં નૈસર્જિક જંગલો છે. ખનિજસંપત્તિ પણ વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલી છે. તો વળી ખેતીની દાખિએ પણ આ વિસ્તારનું મહત્વ ઓછું આંકડી શકાય તેમ નથી. આપણી કમનસીબી એ છે કે આ વિસ્તારનો મોટો ભાગ વપરાયા વગરનો એમ જ પડી રહેલો છે. આથી પાડોશી દેશો સદાય તેમની ખોરી દાનતથી આ વિસ્તારનું ભેલાણ કરી નાખવા માટેની પેરવી કરતા રહે છે.

આ સમગ્ર પરિબળોને નજર સમક્ષ રાખીને ભારતના ઉત્તર-પૂર્વ છેવાડેના વિસ્તારમાં ગામડાંઓના વિકાસ માટે વિભાગીય સંશોધન પ્રયોગશાળા કાર્યરત છે. વિકાસની યોજનાઓનો તાત્કાલિક લાભ મળે એ માટે હવે આ વિસ્તારમાં અનેક જગ્યાએ જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં સંશોધન પ્રયોગશાળા વધારે કાયાન્વિત બની છે. આ પ્રયોગશાળા રિઝિયોનલ રિસર્ચ લેબોરેટરી તરીકે ઓળખાય છે.

નોર્થ ઈસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેક્નોલોજી, જેરહટ (દિલહીની કાઉન્સિલ ઓફ સાયન્ટિફિક એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલ રિસર્ચના માર્ગદર્શન હેઠળ કામગીરી કરતી સંશોધન પ્રયોગશાળાઓ) ઉત્તર-પૂર્વ ભારતમાં જુદી જુદી અગિયાર કરતાં પણ વધારે જગ્યાએ પોતાની કામગીરી કરે છે. તેમાં ક્યાંક જંગલોમાં, તો કોઈ જગ્યાએ ઊંચા પહાડ ઉપર, તો વળી કોઈ જગ્યાએ ઊંડી ખીણમાં (રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ લેબોરેટરીના) વિજ્ઞાનીઓ સ્થાનિક લોકોના સહકારથી કામ કરી રહ્યા છે.

સાબુ, અતરો, સુગંધી પદાર્થો, કીમ વગેરેમાં જે સુગંધી તેલ ઉમેરવામાં આવે છે તે પહેલાં પરદેશથી મંગાવવું પડતું હતું. આજે પણ લગભગ હજાર ટન જેટલાં સુગંધી તેલની માંગ દર વરસે રહે છે.

આજે આ પ્રકારના સુગંધી તેલ માટે જેરહટની વિભાગીય સંશોધન પ્રયોગશાળાએ ઉત્તર-પૂર્વ ભારતને આ બાબતમાં પગભર થવામાં મદદ કરી છે. દૃમ ફેશનર અને ડીઓડરન્ટ બનાવતી ત્રણ કંપનીઓ આસામમાં છે. પ્રવાહી ડીઓડરન્ટ બનાવતી નવ કંપનીઓ આસામ અને અરુણાચલ પ્રદેશમાં છે. તો મન્દિર ભગાડનારી અગરભતી

લેમનગ્રાસ

આવે છે. પડતર કે ખરાબાવાળી જમીનમાં આ ધાસ ઊગી શકે છે તથા કમાણી પણ કરાવી આપે છે. એક વખત રોપણી કર્યા પછી પાંચ વર્ષ ફરી રોપણી કરવી પડતી નથી. એનાં પણ છાંટ - કાપવા - માટે ૮૦ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે. એક હેક્ટરના વાવેતરમાંથી ૧૫૦-૨૦૦ કિલો તેલ મેળવી શકાય છે.

આ સિટ્રોનેલા તેલમાંથી ઔદ્યોગિક દણિએ અગત્યનાં રસાયણો જીરેનીઓલ, સિટ્રોનેલોલ, હાઇડ્રોક્રિસ સિટ્રોનેલોલ અને એવા જ પ્રકારનાં બીજાં અનેક કાર્બનિક સુગંધી દ્વારો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. નોર્થ ઇસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેક્નોલોજી, જોરાટના વિજ્ઞાનીઓએ ધાસમાંથી તેલ દૂઠું પાડવા માટેના એકમો કેવી રીતે તૈયાર કરવા તેની જાણકારી લોકો સુધી પહોંચાડી. આજે તો બે હજાર કરતાં પણ વધારે હેક્ટર જમીનમાં આ ધાસ ઉગાડવામાં આવે છે તથા ધાસમાંથી તેલ મેળવવા માટેના અનેક એકમો કામ કરી રહ્યા છે. તે પાણી અને નિસ્યંદન અથવા વરાળ નિસ્યંદન પદ્ધતિથી તેલ મેળવે છે.

પ્રયોગશાળાના વિજ્ઞાનીઓએ અરુણાચલ પ્રદેશમાં કુદરતી રીતે ઊગતા લેમનગ્રાસનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો છે. ધાસની આ જીતિ જંગલી ગણાય છે, એટલે વિપુલ પ્રમાણમાં ઊગે. આ સંસ્થાએ ૨૦૦ કિલો લેમનગ્રાસનું ડિસ્ટિલેશન કરી શકાય એવું યુનિટ બનાવીને લૂમલા મોકલ્યું. ત્યાં ગામડાના લોકોને આ યુનિટ ઉપર કેવી રીતે કામ કરવું તેની તાલીમ આપવામાં આવી. વિટામિન-એ બનાવવા માટે લેમનગ્રાસ તરીકે ઓળખાતા ધાસનું તેલ ઉપયોગી છે. દર વરસે ૮૦૦થી ૯૦૦ ટન જેટલું તેલ એ માટે જોઈએ. આસામ ઉપરાંત કેરળ રાજ્યમાં ‘લેમનગ્રાસ’ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરીને પૂર્તું તેલ મેળવવામાં આવે છે. પરંતુ કેરળમાં જમીન ઓછી હોવાથી, પૂરતી જમીનના અભાવે ત્યાં વધારે ઉત્પાદન લઈ શકતું નથી. ઉત્તર-પૂર્વ ભારતના વિસ્તારમાં લેમનગ્રાસને ઊગવા માટે અનુકૂળ વાતાવરણ અને જમીન હોવાને લીધે ત્યાં આ કાર્ય પ્રયોગશાળાના વિજ્ઞાનીઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યું. આજે લેમનગ્રાસ માટે આ વિસ્તાર અતિ ઉપયોગી પુરવાર થઈ રહ્યો છે. ઉપરાંત આ વિસ્તારમાં ઔષ્ણિ તરીકે ઉપયોગી નીવડેલા ‘મેડિસિનલ પ્લાન્ટ’ પણ વિકસાવવામાં આવ્યા છે.

બનાવતી કંપની પણ અહીં છે. ઉપરાંત બીજા દેશની બહારની નીસ કરતાં પણ વધારે કંપનીઓ અહીંથી જ તેલ મંગાવે છે.

‘જાવા સિટ્રોનેલા’ તેલ તરીકે ઓળખાતું જાણીતું સુગંધીદાર તેલ ‘સિટ્રોનેલા’ નામની ધાસ વગ્ની વનસ્પતિમાંથી મેળવવામાં

ચોમાસામાં ઊગી નીકળતા બિલાડીના ટોપ-મશરુમ તો ધણાએ જોયા હશે. બિલાડીના ટોપની કેટલીક જાત ખોરાકમાં લઈ શકાય તેવી હોય છે, જ્યારે કેટલીક ઝેરી પણ હોય છે. ખોરાકમાં લઈ શકાય તેવા બિલાડીના ટોપની ખેતી થઈ શકે છે. આની જેતી અંગેની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વિભાગીય પ્રયોગશાળાના વિજ્ઞાનીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. માત્ર ૨૫૦ ચોરસફૂટ જગ્યામાં ૧૦૦૦ કિલો મશરુમ ઉગાડી શકાય છે. નોર્થ ઈસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટૈકનોલોજી, જોરહંટ તરફથી આને માટે મશરુમની ખાવાલાયક જાત ઉગાડવા માટે સજ્જવ તત્વની કોશિકાઓની - નાના ગુંજા સ્વરૂપે આપવા માટેની બેન્ક પણ ઊભી કરવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે ૬૦ રૂપિયે કિલો મશરુમ વેચાય તો દર મહિને ત્રણથી ચાર હજાર જેટલો નફો પણ આ ખેતીમાં રહેલો છે. હવે તો ડાંગરની પરાળ ઉપર પણ રસોડામાં મશરુમ ઉગાડી શકાય છે. મશરુમ એક મહિનામાં તૈયાર થઈ જાય છે. ઉત્તર-પૂર્વના વિસ્તારોમાં લોકો પોતાની ગ્રૂપડીઓમાં પણ મશરુમની ખેતી કરે છે.

બિલાડીના ટોપ

ગામડાંઓમાં આ પ્રકારની ખેતીને માટે સારી એવી શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. પોખણની દણિએ પણ તેમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ખનિજ તત્ત્વો, જરૂરી એમનોએસિડ તથા વિટામિન રહેલાં હોય છે. મશરુમમાં પાચન થઈ શકે તેવા પ્રોટીનનું પ્રમાણ ૭૨-૮૫ % જેટલું હોય છે. તેમાં સોડિયમનું પ્રમાણ ઓછું હોય છે. એટલે માનસિક તણાવ રહેતો હોય, ડાયાબિટીસ હોય કે વધુ પડતી ચરબી શરીરમાં જમા થયેલી હોય તેમને માટે મશરુમ ઉપયોગી ખોરાક છે. દુનિયામાં ચીન (૩૫ %) પછી બીજા નંબરે ભારતમાં મશરુમની ખેતી (૨૮ %) થાય છે. અલગ અલગ પ્રકારના બિલાડીના ટોપ ઉગાડવા માટેની પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે. જેમાં સફેદ બટન જેવા મશરુમ બિલાડીના ટોપ, ઓઈસ્ટર પ્રકારના અને ડાંગરની પરાળ ઉપર ઉગાડવામાં આવેલા બિલાડીના ટોપનો સમાવેશ થાય છે. હવે આને માટે વિશેષમાં સિટ્રોનેલા ઘાસનો પણ તેમાં ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે. મશરુમની ખેતી માટેની સંપૂર્ણ જાણકારી ગ્રીસેક જેટલી સંસ્થાઓને આપવામાં આવી છે.

જ્યારે તેની ખેતી કેવી રીતે કરવી તેને માટેના તાલીમી કાર્યક્રમોમાં હજાર કરતાં વધારે લોકોને વ્યક્તિગત તાલીમ પણ આપવામાં આવી છે. ખેતી વિકાસ નિગમને પણ આ કાર્યક્રમ સાથે જોડવામાં આવેલો છે.

રૂરકીમાં આવેલી સેન્ટ્રલ બિલિંગ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટના સહયોગથી નકામા કાગળ, પસ્તી, ઘાસમાંથી તેલ કાઢી લીધા પછી વધેલા નકામા કૂચા વગેરેનો ઉપયોગ કરીને

છાપરાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ છાપરાં વજનમાં હળવાં, આગ અને પાણી સામે રક્ષણ આપી શકે તેવાં છે. સિમેન્ટ શીટનાં છાપરાં કરતાં આવાં છાપરાનું વજન ગ્રીજા ભાગનું મંડ થાય છે. તેને અવનવા રંગથી રંગી પણ શકાય છે. જોરહટની વિભાગીય પ્રયોગશાળા દ્વારા જ પાશીઘાટમાં એક મીટર પહોળાં અને છ મીટર લાંબાં એવાં રોજનાં પચાસ કરતાં વધારે શીટ તૈયાર કરી શકાય એવાં છાપરાં બનાવવા માટેના એકમથી શરૂઆત કરવામાં આવેલી.

ગામડામાં ટકાઉ અને સત્તાં છાપરાં મળી રહે તે માટે આ વિજ્ઞાન સંસ્થા પાસેથી સંપૂર્ણ જાણકારી મેળવીને અનેક મોટી મોટી કંપનીઓ પણ આ પ્રકારનાં રંગીન છાપરાં તૈયાર કરવા લાગી છે.

આસામના પેટાગીરી વિસ્તારમાં બે હજાર કરતાં પણ વધારે હેક્ટર જમીનમાં આજે સિટ્રેનોલાનું વાવેતર થાય છે. લોકો નજીકમાં આવેલા ડિસ્ટ્રિલેશન યુનિટને ઘાસ આપે છે. ત્યાં પચાસ કિલોથી લઈને છસ્સો કિલો સુધીની ક્ષમતાના એકમો આવેલા છે. આ સઘળી કામગીરીનો આરંભ કરાવવાનો સઘળો શ્રેય વિભાગીય સંશોધન પ્રયોગશાળાને જાય છે.

આ વિસ્તારમાં ગીથ જંગલો આવેલાં છે. આથી જંગલી હાથીના ભયને લીધે ડાંગર કે શેરડીનું વાવેતર કરી શકાતું નથી. જ્યારે સિટ્રેનોલા ઘાસ હાથી ખાતા નથી એટલે આની નીપજ અને ઊપજ સારી મળે છે.

પ્રાથમિક શાળામાં એકડો ધૂંટવા માટે બાળકો જે સ્લેટ-પાટીનો ઉપયોગ કરે છે, તે સ્લેટ બનાવવા માટેની પદ્ધતિ આ સંસ્થાએ વિકસાવી છે. આ સ્લેટ ભાંગે કે વાગે નહીં તેવી, વજનમાં હળવી, કિંમતમાં સસ્તી અને બીજી સાઢી સ્લેટ કરતાં વધારે સમય ચાલે તેવી હોય છે. આજે બજારમાં આ પ્રકારની સ્લેટ મળતી થઈ ગઈ છે. ફર્નિચરમાં વપરાતાં શીટ પણ ઘાસના બાડી વધેલા કૂચામાંથી જ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

કાગળની સ્લેટ બનાવવાના કારખાનામાં નાગા જાતિનાં બાળકોને જ તાલીમ આપીને કાર્યશીલ બનાવવામાં આવ્યાં છે.

ઉત્તર-પૂર્વનો આ વિસ્તાર સામાજિક અને આર્થિક રીતે પણ પદ્ધતાત હોવાથી લોકોમાં વિજ્ઞાની સમજ કેળવાય અને લોકો તેનો લાભ લઈ શકે એ માટે આ સંસ્થાએ ભારત સરકારના ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેક્નોલોજીના સહકારથી ‘સાયન્સ મોટીવેશન સેન્ટર’ની સ્થાપના કરી છે. આ સેન્ટરમાં વિજ્ઞાનને લગતા જુદા જુદા પ્રકારના અભ્યાસક્રમો અને તાલીમી કાર્યક્રમોનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે.

વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનીઓએ કરેલા સંશોધનનો લાભ માત્ર શહેરી વિસ્તાર પૂરતો ભર્યાંદિત ન રહે અને ગામડાના છેવાડાના લોકોને પણ તેનો લાભ મળે એ હેતુથી નોર્થ ઇસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેક્નોલોજી, જોરહટ કાર્ય કરી રહી છે. સામાન્ય તેમ જ પદ્ધત લોકોને પણ સંશોધનનો લાભ મળી રહે તે પ્રકારે આ સંસ્થામાં કાર્ય થાય છે. ઉત્તર-પૂર્વના લોકોને માટે આ પ્રયોગશાળા જીવનનિવ્યક્તિની કમાણી કરાવી આશીર્વાદ આપનાર તીર્થસ્થાન પુરવાર થ્યેલ છે.

— ડિશોર પંડ્યા

માતૃભાષાનું મહિંદ્ર

ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં દર મહિને એક વાર યોજાતા ‘ગદ્વિશ’માં સર્જક અને ‘પરખ’ના તંત્રી શ્રી યોગેશ જોધીએ એમના પ્રકાશિત થનારા પુસ્તક ‘જ્યા એન્ડ દાદા’માંથી વક્તવ્ય આયું. કેનેડામાં રહેતી એમની પુત્રી કૃતિના પ્રસૂતિ સમયની વાત અહીં આલેખાઈ છે.

રાતના ત્રણ વાગ્યે હાંફળોફાંફળો હિરેન એની રૂમમાંથી બહાર આવ્યો —

‘ચલો, તૈયાર થઈ જાઓ, દવાખાને જવાનું છે; કૃતિને ‘વોટરબ્રેક’ થઈ ગયું છે...’

ચિત્તાગ્રસ્ત રોમાંચ સાથે દવાખાને પહોંચ્યા. મુખ્ય દરવાજે દાખલ થયા. ત્યાં ચાર-પાંચ ભાષાઓમાં ‘Welcome’ લખેલું. એમાં ગુજરાતીમાં ‘ભલે પધાર્ય’ પણ હતું !

કેસ-બેસ કઢાવવાનો નહોતો. સીધા જ પ્રસૂતિવિભાગમાં ગયા. તરત ‘રૂમ’ આપી દીધી. એ જ ‘રૂમ’માં પ્રસૂતિ થવાની હતી; બધાં જ સંસાહનો રૂમમાં ઉપલબ્ધ હતાં. અલગ ‘ઓપરેશન થિયેટર’ નહિ. રૂમમાં એક ટેબલ પર કેટલાંક પેન્ફલેટ પેલાં. પ્રસૂતા તથા સગાંઓએ ‘શું કરવું, શું ન કરવું’ — એની સૂચનાઓ એમાં હતી. એમાં અંગ્રેજી, ફેન્ચ, પંજાબી ઉપરાંત ગુજરાતીમાંચ હતું પેન્ફલેટ ! ત્યાંના દરેક વિસ્તારનાં ગ્રંથાલયોમાંનો ગુજરાતી વિભાગ પણ સમૃદ્ધ છે તથા એમાંના ગુજરાતી પુસ્તકો સતત વંચાતાં રહે છે. કેનેડામાં ઓલિમ્પિક રમાયેલી ત્યારે એની રનિંગ કોમેન્ટરી અંગ્રેજી, ફેન્ચ, પંજાબી ઉપરાંત ગુજરાતીમાં પણ રજૂ થયેલી ! ત્યાં યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ વખતે, માતૃભાષામાં લખતાં-વાંચતાં આવડતું હોય તો એના વિશેષ ગુણ પણ ગણ્ણતરીમાં લેવાય છે.

ડોક્ટર-નર્સ આવ્યાં. તપાસ્યું. ‘વોટર-બ્રેક’ તો થયેલું, પણ ‘કોન્ટ્રાક્શન’ હજુ ધીમા હતા. ‘પીડ’ની તીક્રતા ઓછી હતી. ડોક્ટરે ચાલવાનું કચું, પછી ઉમેર્યુ, ‘કાલે બપોર સુધીમાં થઈ જશે.’

હોસ્પિટલના એ ફલોરની લાં...બી લોબીમાં કૃતિ ચાલતી રહી, આ છેઠેથી પેલે છે.... પેલે છેઠેથી આ છેઠે.... પિતાય એની સાથે ચાલતા રહ્યા....

સવાર થઈ.

હોસ્પિટલની એક બારીમાંથી દરી ગયેલો, થીજી ગયેલો સીએન ટાવર દેખાતો હતો; જાંખા ધુમ્મસમાંથી ડોંકું લંબાવીને ઊભેલો ! ધુમ્મસ ઓગળતું ગયું. અજવાણું ઊઘડતું ગયું. સરસ તડકો નીકળ્યો - રજીએ જેવો હુંકાળો.

હિરેન હોસ્પિટલની કેન્ટીનમાંથી કોઝી તથા સેન્ટ્રિય લઈ આવ્યો.

ગરમ કોઝી પીતા’તા ત્યાં કૃતિની રૂમની બાજુની રૂમમાંથી અવાજે આવવા લાગ્યા —

‘વન, ટુ, શ્રી.... પુશ..

વન, ટુ, શ્રી.... પુશ..

વન, ટુ, શ્રી.... પુશ..’

પછી babyના strong cryનો અવાજ; ને ‘હે baby girl...! wow !’— ના આનંદભર્યા ઉદ્ગારો !

બાળની રૂમમાં તો કલાક પહેલાં જ કોઈને દાખલ કરેલું; ને કલાકમાં તો ‘રિઝલ્ટ’ પડા આવી ગયું...!

‘પીડ’ ઊપરે એનું ઈંજેક્શન કૃતિને આપેલું. અહીં કેનેડામાં ‘સી-સેક્શન’ માતા કે બાળકની જિંદગી જોખમમાં હોય તો જ કરે. અહીં લગભગ બધી રૂનીઓને નોર્મલ ડિલિવરી જ કરાવે. ઈંજેક્શનની અસરના કારણે ‘ડોન્ટ્રાક્શન’ હવે થોડા તીવ્ર થયેલા. એક મોનિટર પર એની તીવ્રતાનો આલેખ પસાર થયા કરતો. એક સ્કીન પર બ્લડ-પ્રેશર, પલ્સરેટ, ઓક્સિજન વગેરે પ્રગટ થતાં રહેતાં. મધર અને બેબી — બેયના પલ્સ અલગ અલગ મૌનિટર-સ્કીન પર સતત દેખાતા, સંભળાતા —

‘ધધક ધધક ધડક ધડક

ધધક ધધક ધડક ધડક...’

— જાણે રેલાતી હદ્ય-કાવ્ય-પંક્તિઓ !

(‘જ્યા એન્ડ દાદા’ — પ્રકરણ સાતમાંથી આ ગદ્યખંડ)

કૃતિને ચિંતા હતી —

જ્યા બોલતાં ક્યારે શીખશે ?!

કૃતિની ચિંતા વાજબી હતી. કેનેડામાં બાળકો ખૂબ મોહું બોલતાં શીખે. કારણ — ઘરમાં બા-દાદા, કાકા-કાકી, ફિયા...કોઈ હોય નહિ. પાપા-મમ્મી બંને જોબ કરતાં હોય. ‘ઉ-કેર’માં બાળક જતું હોય ત્યાં અન્ય બાળકો અલગ અલગ માતૃભાષામાં લખારી જેવું બોલતાં હોય ! બાળકના કાને માતૃભાષા પડ્યા કરતી હોય તો બાળક જટ બોલતાં શીખે ને ? ‘ઉ-કેર’માં કોઈ બાળક ફેન્ચ બોલતું હોય, કોઈ ચુજચાતી, કોઈ પંજાબી, કોઈ ચાઈનિઝ, કોઈ અંગ્રેજી, કોઈ શ્રીલંકન... ! પણ દાદા આવ્યા પછી કૃતિને ચિંતા નહોંદી; દાદા લખારી કરી કરીને જ્યાને બોલતાં શીખવી દેશે.

એ જટ બોલતાં શીખે એ માટે દાદા લયમાં લખારી કરતાં; રાગ કાઢીને જરી ધીમેથી બોલતા; નાનકડી જ્યા દાદાના હોઠ સામે તાકીને જોયા કરતી; પછી એવું બોલવા મથતી. બે અક્ષરના શબ્દો બોલતાં એ શીખી ગઈ. પછી વાક્ય બોલતાં શીખવવા દાદા લયમાં ધીમેથી બોલતા —

‘કાળી ધોળી રાતી ગાય’

તો એ ‘કા...’ બોલતી ને પછી અટકી જતી. પછી દાદા બોલતા —

‘કાળી ગાય

મમ્મમ્મ ખાય;

ધોળી ગાય

મમ્મમ્મ ખાય;

રાતી ગાય
મમમું ખાય.

પછી જ્યાને ‘મમમું ખાય’ બોલતાં આવી ગયું. તો, દાદા બોલે, ‘કાળી ગાય?’ જ્યા તરત બોલે, ‘મમમું ખાય’; ‘ધોળી ગાય?’ ‘મમમું ખાય’; ‘રાતી ગાય?’ ‘મમમું ખાય’.

બીજે દિવસે તો જ્યા જાતે બોલવા લાગી – કાળી ગાય, મમમું ખાય/ ધોળી ગાય, મમમું ખાય / લાતી ગાય, મમમું ખાય...

*

કેનેડિયન જ્યા બધું બોલતાં શીખી ગયેલી એ પછી ઇન્દ્રિયા આવી. માએ પાણિયારે દીવો કરેલો. એ જોઈ જ્યા કહે –

‘દાદા, કેમ અહીં આ ફાયર કર્યું છે?’

તો, જન્મ પછી અઢી વર્ષ ઇન્ડિયામાં રહ્યા પછી જ્યાના નાના ભાઈ રોહનને લઈને કેનેડા ગયા. વિન્ટરમાં ‘ફાયરપ્લેસ’માં ‘ફાયર’ ઓન કર્યું તો એ જોઈ રોહન કહે – ‘કેમ અહીં આ આવડો મોહ્ઝો દીવો કર્યો છે?’

– યોગેશ જોખી

(શ્રી યોગેશ જોખીના પુસ્તક ‘દાદા એન્ડ જ્યા’નો એક અંશ)

(૧૨મા પાનાનું ચાલુ)

૧૯૬૭માં ઇંગ્લેન્ડના પ્રવાસ માટે પસંદગી ન થતાં નાડકણીને ઉંઠું દુઃખ થયું હતું, પણ ફરી સખત મહેનત કરી અને ૧૯૬૭-'૬૮ના ઓસ્ટ્રેલિયા ને ન્યૂઝીલેન્ડના પ્રવાસમાં ભારત તરફથી બેલવાની તક મેળવી હતી. આમાં ન્યૂઝીલેન્ડ સામેની ત્રીજી ટેસ્ટમાં ૪૩ રનમાં ૬૭ વિકેટ લીધી. ઓક્લેન્ડની ચોથી ટેસ્ટ એ નાડકણીની છેલ્લી ટેસ્ટ હતી. ન્યૂઝીલેન્ડના બીજા દાવમાં પટૌડીએ નાડકણીની આગેવાની હેઠળ ટીમને મેદાનમાં ઉતારી હતી. ન્યૂઝીલેન્ડની ટેસ્ટશ્રેણીમાં ગોલંદાજીમાં નાડકણી મોખ્યે રહ્યો અને વિજય મરચન્ટ અને પોલી ઉમરીગરની માફક કારકિર્દીની પરાકાણાએ એણે નિવૃત્તિ લીધી. ભારતે ઘણા ઓલરાઉન્ડરોને જન્મ આપ્યો છે, પણ ‘બાપુ’ જેવો કપરા કાળે ખીલતું દિમાગ ધરાવતો, લડાયક તાકાતવાળો, અડગ ઈચ્છાશક્તિ અને ટીમની અંદર એકરૂપ બની જતો ઓલરાઉન્ડર આજ સુધી જોવા મળ્યો નથી.

– કુમારપાળ દેસાઈ

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં એકવીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાગ્યું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉર્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ – એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાઇટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.

□

દુનિયા બદલતા શિક્ષકો

પહેલાના જમાનામાં શિક્ષણ પરત્વે સમર્પિત શિક્ષકોની વાતો આપણે સાંભળી છે, પણ આજના જમાનામાં પણ નાનાં શહેરો અને ગામડાંઓમાં આવા સમર્પિત શિક્ષકો મળવા એ સુખદ આશ્રય ગણાય.

અહીં એવા કેટલાક શિક્ષકોની વાત કરવી છે. ઉત્તરકાશીના એક શહેરમાં બીજી બધી ખાનગી શાળાઓની વચ્ચે શાનસૂની સરકારી પ્રાઇમરી સ્કૂલ છે, જેમાં ૭૦ બાળકો વચ્ચે ચાર શિક્ષકો છે. ૨૦૧૦માં આ શાળામાં ભણાવતી રામેશ્વરીએ એવું બીજું ઝડપું કે તેમની શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ આજુબાજુની ખાનગી શાળાઓ જેણું જ કે વધુ સારું શિક્ષણ મેળવે. તેઓ રોજ પોતાના સહકર્માઓની સાથે બેસીને પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરે છે. સામાન્ય રીતે શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને રજી મેળવવા એક આવેદનપત્ર લખવા શિખવાડે જે ખૂબ જ ચીલાચાલુ રૂપ છે. રામેશ્વરી પોતાના વર્ગમાં આ જ વસ્તુને રોમાંચક બનાવવા જુદા જુદા પ્રકારનાં આવેદનપત્ર લખવાનું કહે. આથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની કલ્યાણાશક્તિ વાપરી કોઈ નગરપાલિકાને પાણી, વીજળી કે સહકની સમસ્યા વિશે લખે તો એક વિદ્યાર્થીની એક સંપાદકને પોતાનો લેખ છાપવા વિનંતી કરતો પત્ર લખ્યો.

બારકોટની ગંગાની મોહલ સ્કૂલના પાંચ શિક્ષકોની વાત ન્યારી છે. મનબીરસિંહ નામના એક શિક્ષક પુસ્તકાલયમાંથી એક પાતળું પુસ્તક લાવે છે, જેનું શીર્ષક છે : ‘રંવાલ્ટી કી અખાણ’ જેનો શબ્દાર્થ થાય ‘રંવાલ્ટી બોલીની કહેવતો’ રંવાલ્ટી ગઢવાલની બોલયાલની ભાષા છે. એક ધ્યાનસિંહ નામના શિક્ષકને લાગ્યું કે સમૃદ્ધ લોકસાહિત્ય, કહેવતો કે લોકોક્રિતિઓ ધીરે ધીરે લુખ થતી જાય છે. આથી તેમણે રંવાલ્ટી બોલીની બધી કહેવતો એકત્ર રંવાલ્ટું બીજું ઝડપું એટલું જ નહીં તેમણે તેમના વિદ્યાર્થીઓને પણ આ કાર્યમાં સામેલ કર્યો. આથી બાળકોએ દાદા-દાદી ઉપરાંત પોતાના ગામના વડીલો-વૃદ્ધોને પૂછી પૂછીને કહેવતો ભેગી કરવા માંડી.

અહીં શાળામાં રજની નેગી નામની એક શિક્ષિકા છે જે ખૂબ જ ચિંતનશીલ હોવાથી એક ડાયરી લખે છે અને તેમના લેખો નિયમિત રૂપથી સમાચારપત્રો અને પત્રિકાઓમાં આવે છે. ઉપરાંત કવિતાઓ અને વાતાઓ પણ લખે છે. ૨૦૦૫માં જ્યારે ‘પ્રવાહ’ જેવા ન્યૂઝેલેટર ઉત્તરકાશીની શાળાઓમાં મોકલવામાં આવતા ત્યારે ખૂબ જ જૂજ લોકોને તેમાં રસ પડતો, પણ તે સમયે બધાને સાથે બેસાડી પત્રિકાના કેટલાક લેખો વંચાવતા અને તેની પર ચર્ચા કરતા. આમ ૧૨ વર્ષ પછી આજે ‘પ્રવાહ’ની ૬૪ પાનાંની પત્રિકા નીકળે છે અને તેમાં કેટલાય લેખો આવા શિક્ષકો અને શિક્ષકાઓ લખે છે.

આમ શાનની ગંગા વહાલી કેટલાક સમર્પિત શિક્ષકો માત્ર શિક્ષણજગતને જ નહીં પણ વિદ્યાર્થીઓના જગતને પણ એક નવો વળાંક આપી શકે છે.

- રાજશ્રી મહાદેવિયા

આગામી કાર્યક્રમો

❖ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રકર વિધાદીપક શાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠીના ઉપક્રમે ફેલ્બુઆરી મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે સાડા પાંચ વાર્ષયે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

❖ ૧૨ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, બુધવાર

વિષય : ૨૬૦૦ વર્ષના ભારતીય ઈતિહાસની સફર – સિક્કાઓની નજરે

વક્તા : ડૉ. તેજસ નાયક

❖ ૨૬ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, બુધવાર

ભારતરળ પં. રવિશંકરની જન્મશતાબ્દીના સંદર્ભે પં. રવિશંકર વિશેનું દસ્તાવેજ ચિત્ર (૨૬ મિનિટ, અંગ્રેજીમાં)

વક્તવ્ય : શ્રી મંજુ મહેતા : પં. રવિશંકર સાથેનાં સંસ્મરણો

(૨) પદ્મશ્રી બલરાજ સાહનીનું જીવન અને કાર્ય વિશેનું દસ્તાવેજ ચિત્ર (Portrait of Humanity) (૨૧ મિનિટ, અંગ્રેજીમાં)

બંને દસ્તાવેજ ચિત્રની સમીક્ષા શ્રી ભાર્ગવ ઠક્કર દ્વારા.

ધર્મ-તાત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશ્રેષ્ઠી

❖ ૨૮ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦

વિષય : ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ : અર્જુનના વિધાનનું વિશ્વેષણ અને સમાધાન

વક્તા : પરમ પૂજ્યશ્રી ભદ્રેશદાસ સ્વામી

શ્રી ધીરુભાઈન પટેલ બાળ-કિશોર સાહિત્ય કેન્દ્ર

❖ ૮ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, શનિવાર : બપોરે ૩-૦૦

જાણીતા કલાકાર શ્રી અર્થન ત્રિવેદી બાળકો સમક્ષ ‘ગાતી વાર્તાઓ’ પ્રસ્તુત કરશે.

❖ ૨૨ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, શનિવાર : બપોરે ૩-૦૦

બાળસાહિત્યકારો સમક્ષ બાળકોની સંગોચિ.

બાળકોને કેવાં પુસ્તકો ગમે છે અને કેવાં ગમતાં નથી તેની બાળસાહિત્યકારો સમક્ષ બાળવાચકો વાત રજૂ કરશે તથા ધીરુભાઈન પટેલ, યંત્રકાન્ત શેઠ, કુમારપણ દેસાઈ અને પ્રિ. અનિલ રાવલ વક્તવ્ય આપશે.

ગાધવિશ્ય

(સર્જનાત્મક સાહિત્ય, વિવેચન અને સંશોધનનો ગંધોસાવ)

❖ ૧૩ ફેલ્બુઆરી, ૨૦૨૦, ગુરુવાર : સાંજના ૫-૩૦

શ્રી પ્રીતિ સેનગુપ્તા એમની વાર્તા ‘કોલ કોફી અને ચટાઈ સેન્ડવિચ’નું પઠન તથા ચર્ચા.

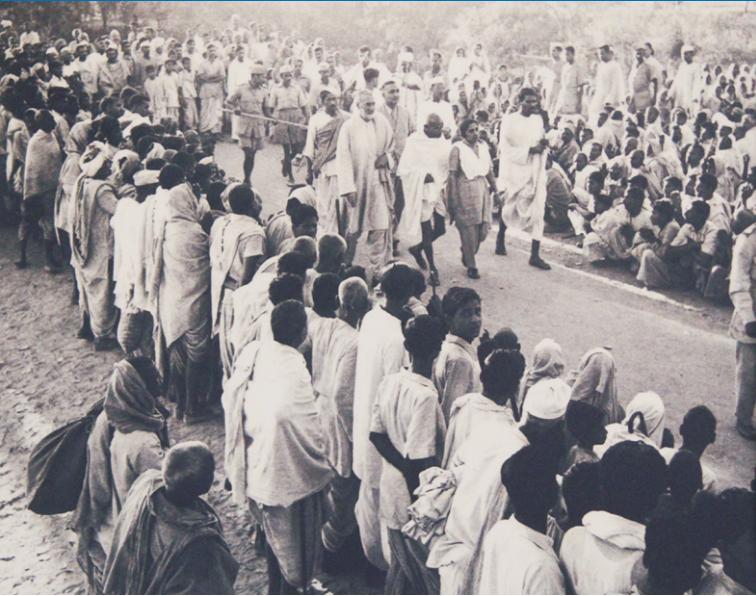
ગુજરાતી વિશ્વકોશના
પ્રણેતા પદ્મભૂષણ
ડૉ. બીજુભાઈ ઠાકરની
પુષ્ય-સ્મૃતિ-વંદનામાં
'જાનની વિસરતી ક્ષિતિજો'
વિરો વક્તવ્ય આપતા
પૂજયશ્રી બ્રહ્મવિહારીસ્વામી
તથા અન્ય મહાનુભાવો

શિરીન મહેતાના પુસ્તક 'ગુજરાતમાં નારીયેતના અને વંચિત મહિલાઓનો
પડકાર'નું વિમોચન. લોર્ડ બીજુભાઈ પારેખ, નિર્દીપ સુહું, કુમારપાળ ટેસાઈ,
સુજાતા શાહ, શિરીન મહેતા, પ્રીતિ શાહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટમાં કવીશ્વર દલપતરામ દ્વિ-શતાબ્દી અંતર્ગત 'દાખે દલપતરામ'માં
ધીવાન-બલ્લુભાઈ પ્રાથમિક શાળા(કંકરિયા)ના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા દલપતરામની રચનાઓની
સંગીતમય પ્રસ્તુતિ. આયોજક: પ્રિ. અનિલ રાવલ.

વહેલી સવારે ગામભાં
પ્રવેશતા મહાત્મા ગાંધી,
ખાન અબુલગફ્રખાન
તથા મૃહુલા સારાભાઈ
અને દર્શનોસુક ગ્રામજનો.

૧૯૪૭ના માર્ચ મહિનામાં
બિહારની શાંતિકૂચ સમયે
મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના
હાથમાં એક ફળ રાખી
બાળકને કહું ‘ક્યા યહ એક
તુમ લોગે? યહ મેરે લિએ! ’
આમ ગાંધીજી બાળક બની
વાતાવરણ હળવું કરી દેતા.

